

वर्ष-४, अंक-३
जुलाई - सप्टेम्बर, २०१०
किंमत : रु. २०/-

विहंग

पक्षीनिरीक्षको वय्येनो सेतु

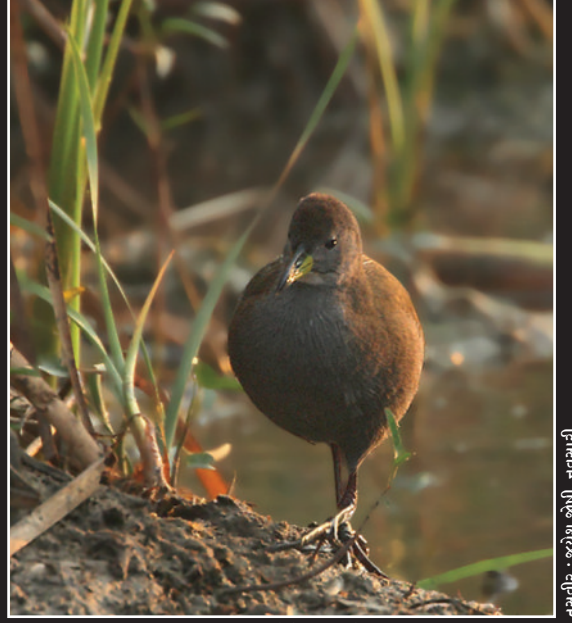

वर्षा २०१०

પાનપટ્ટાઈ અને ધોમડો (Marsh Harrier & Gull) (પૃષ્ઠ-૧૭)

તસવીર : રજની ત્રિવેદી, અમદાવાદ

તપખીરી સંતાકૂકડી (Brown Crake) (પૃષ્ઠ-૩૧)

તસવીર : જયેશ જોષી, નવસારી

શ્યામમુખ વાધોમડો (Masked Booby) (પૃષ્ઠ-૩૧)

તસવીર : જુગલકિશોર તિવારી, કચ્છ

મધિયો બાજ (Oriental Honey-Buzzard) (પૃષ્ઠ-૧૭)

તસવીર : કાર્તિક ઉપાધ્યાય, વડોદરા

ચંચળ (Red-necked Phalarope) (પૃષ્ઠ-૨૬)

તસવીર : તેજસ સોની, અમદાવાદ

કાંઠલાવાળી મોટી ઢોંગીલી (Common Ringed Plover) (પૃષ્ઠ-૨૭)

તસવીર : અશ્વિન ત્રિવેદી, જામનગર

સૂચિ

માલ્સુ તેનું સ્પર્શ - ૮	૫
વિહંગાવલોકન	૭
નિરીક્ષણ નોંધ	૧૧
વનવાસીની બજાર	૩૪
ગીધ પર જાપતો	૩૮
પ્રવૃત્તિવૃષ્ટ	૪૪
ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (૫)	૪૮
પત્ર-રેતુ	૫૧
નળસરોવર ડાયરી	૫૬
ધંબી ધંચાંગ	૫૮

મુખપૃષ્ઠ :

નવરંગ (Indian Pitta)

તસવીર : વત્સલ ત્રિવેદી, જામનગર

વિહંગ

ત્રિમાસિક

RNI Reg. No. GUJ/GUJ/2007/

20874 dt. 21-8-07

વર્ષ ૪ અંક ૪ ૨૦૧૦

પરામર્શક

લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

સહસંપાદક : નંદિતા મુનિ

સંપાદક મંડળ :

ડૉ. પીયૂષ પટેલ, અશોક મશરૂ, ડૉ. મૌલિક વરૂ

મુખપૃષ્ઠ સજાવટ : 'પગમાર્ક ક્યુમ્યુલસ કોન્સોર્ટિયમ'

ચિત્રાંકન : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

પત્રવ્યવહાર : ૧૮/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી,

સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

vihangujarat@gmail.com

લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦

આજીવન રૂ. ૧૫૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ રીસર્ચ ફાઉન્ડેશન' - 'Vihang Research Foundation'ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી; બહારગામના ચેકમાં રૂ. ૨૫/- ઉમેરવા. આ સંસ્થાને મળેલાં દાન આવકવેરા ધારાની કલમ ૮૦જી હેઠળ કરમુક્તિને પાત્ર છે.)

આ અંકમાં રજૂ થતા વિચારો સાથે સંપાદક મંડળ સહમત હોય તે જરૂરી નથી.

સંપાદકીય

ગયા અંકમાં 'ગ્રીષ્મ'ની જોડણી ખોટી છપાઈ અને તે પણ મુખપૃષ્ઠ ઉપર. અંક હાથમાં આવતાં જ આ છબરડાથી બધો ઉત્સાહ અને ઉત્તેજના ઓસરી ગયા. હું આ ભૂલને ગંભીર લેખું છું અને સર્વે વાચકોની તથા ગુજરાતી ભાષાની માફી માંગું છું. છેલ્લાં અગિયાર વર્ષમાં ગ્રીષ્મના અગિયાર અંક છપાયા તેમાં આ પહેલી ઘટના બની.

'વિહંગ' ગુજરાતીમાં રાખવાનો હેતુ આ વિષયને સામાન્ય જન સુધી પહોંચાડવાનો હતો - છે. અંગ્રેજીમાં 'Newsletter for Birdwatchers' વર્ષોથી બેંગલોરથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરાંત, 'Indian Birds', 'Sanctuary Asia' અને 'Hornbill' જેવાં સામયિકો ઉપલબ્ધ છે. પ્રકૃતિવિષયક વિચારવિમર્શ જાણે અંગ્રેજી જાણકાર અને તેની ફાવટ હોય તેવા વર્ગનો ઇજારો હોય તેવું લાગતું હતું.

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યનું 'પ્રકૃતિ' અને વિશ્વ પ્રકૃતિનિધિ - રાજકોટ દ્વારા પ્રકાશિત તથા શ્રી લાલસિંહ રાઓલ દ્વારા સંપાદિત 'ચાતક' જે-તે સમયગાળામાં પ્રકૃતિ અને સવિશેષ પક્ષીલક્ષી નોંધ તથા તેના સંરક્ષણની ભાવનાના પ્રસ્તુતિકરણમાં તથા તે વિચારધારાને વાચા આપી તેને બહુજન સમાજ સુધી પહોંચાડવામાં માત્ર સફળ રહ્યાં એટલું જ નહીં, પરંતુ સંપાદકોની ભાષા પ્રત્યેની અભિરુચિ તથા લેખનની હથોટીને લીધે વિષયવસ્તુ તથા ભાષાનું માધ્યમ એમ બન્નેને પૂરો ન્યાય આપી શક્યાં.

'વિહંગ' આ બંને સામયિકોની બિનઉપસ્થિતિમાં તેમની ખોટ પૂરી કરવા માટે કટિબદ્ધ છે. ઉપલક અને બિનવૈજ્ઞાનિક માહિતીનું વહન કરતું છાપાળવું સાહિત્ય જ્યારે ભાષા કે વિજ્ઞાન બેમાંથી એકેયની સેવા નથી કરી શકતું, તેવા સંજોગોમાં સ્થાનિક ભાષામાં સાહિત્ય, સંસ્કાર અને સુજ્ઞાનને સીંચવા એ આ ક્ષેત્રમાં મથતાં સૌ ઉદ્યમશીલોની નૈતિક જવાબદારી બની રહે છે. 'વિહંગ' તેના આ ઉદ્દેશને વળગી રહેવા હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

'જીવદયા'ની પરંપરા ગુજરાતમાં છે પણ વન્યજીવોની ઉપસ્થિતિ વિષેની સભાનતા, જૈવિક વ્યવસ્થા અને તેની જાળવણીમાં સ્વસ્થ પર્યાવરણના મહત્ત્વની જાણકારી, પ્રકૃતિના વિવિધ સ્વરૂપોને જાણવાની અને માણવાની ઉત્સુકતા વગેરે

'વિહંગ' જુલાઈ, ઓગસ્ટ, સપ્ટે. ૨૦૧૦

3

સામાન્યજન સુધી પહોંચ્યા છે? આર્થિક સંકડામણ – સાચી કલ્પિત – ના બોજ હેઠળ ભીંસાતો ગુજરાતનો ‘રાયજી’ અંગ્રેજ બાબુની જેમ પતંગિયાં અને પંખીની પાંખે ભાગ્યે જ વિચર્યો હશે. પક્ષીગણતરી માટે ગુજરાતનાં ઘણાં અંતરિયાળ જળાશયોની મુલાકાતે જઈએ અને ત્યાંની સ્થાનિક પ્રજાને પક્ષીઓ માટે ‘જીવડાં’ કે ‘જનાવર’ના સંબોધનનો પ્રયોગ કરતાં સાંભળીએ ત્યારે ખરેખર સખેદ આશ્ચર્ય થાય. કુંદરત વચ્ચે જીવતી પ્રજાની વન્યજીવો પ્રત્યેની ઉદાસીનતા (કે ઉપેક્ષા?) પણ ‘ગ્રીષ્મ’ની ખોટી જોડણીની જેમ મનને ખાટું કરી નાખે.

પક્ષી-પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનની સ્વચ્છ અને સુદૃઢ ગુજરાતીમાં જે લઢાણી થવી જોઈએ તેનો અભાવ આ કષ્ટદાયક વાસ્તવિકતા પાછળનું એક મહત્ત્વનું કારણ માનું છું.

નળ કે ડાંગનાં આદિવાસી શિકારીઓએ તેઓના વ્યવહાર નિભાવવા પૂરતાં નામકરણ કર્યાં હશે. પણ તે સિવાય મોર, પોપટ અને કવચિત્ હંજ અને કુંજને બાદ

કરતાં વિશાળ પક્ષીગણનાં મહદ્ સભ્યો લોકમાનસથી કેમ અજ્ઞાત રહ્યાં? ‘મોલ’, ‘મોભાઇલ’, મલ્લિકા શેરાવત કે ‘મસ્તીની પાઠશાળા’ જો ઘેર ઘેર અને જન-જન સુધી પહોંચી શકે તો વાસ્તવિક વિશ્વના અસ્તિત્વનું સૌંદર્ય કેમ અસ્પૃશ્ય રહ્યું?!

પ્રકૃતિની વચ્ચે વસેલો જણ તેના બે ટંકને નાથવામાં જ પોતાની હયાતીનું અંતિમ ધ્યેય માનીને ચાલવા લાગ્યો; તો બે પાંદડે થયેલો શહેરીજણ કુંદરતના સહવાસને બે ઘડીનું મનોરંજન માનતો થઈ ગયો. ‘કુંદરત જીવવા’નો ક્રમ લુપ્ત થઈ ગયો. નિસર્ગ પ્રત્યેની અભિમુખતાના પ્રચાર-પ્રસારમાં શુદ્ધ માતૃભાષાના માધ્યમનો પ્રયોગ-ઉપયોગ આપણે પ્રચુર માત્રામાં કરવો પડશે. પ્રકૃતિને આત્મસાત્ કરવાની વિભાવનાને ‘ગુજરાતી રાયજી’ના વર્તન-વ્યવહાર સુધી લઈ જવામાં સ્વ-ભાષા એક અતિ ઉપયોગી વાહક બની શકે. ‘ગ્રીષ્મ’ની જોડણી પ્રત્યેની સભાનતા આ સંદર્ભે આપણી કટિબદ્ધતાનું પ્રતીક બની રહેશે.

ધોધમાર વરસાદ પછીનો સૂર્યપ્રકાશ

વરસાદ વરસતો બંધ થઈ ગયો ને શ્યામ વાદળો તદ્દન વિખરાઈ ગયાં. સૂર્યનો પ્રકાશ નીકળી પડ્યો.

સૂર્યનો પ્રકાશ નીકળ્યો એટલે મેં આગળ ચાલવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં તો ખેતર વચ્ચે અધ્ધર ગગનમાંથી મધુરું સંગીત મારા કાન સાથે અથડાયું. આ મીઠા સંગીતને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતાં તેમાં બીજાં પંખીઓની આબાદ નકલ મારા સાંભળવામાં આવી. આ કયું પંખી પોતાના સંગીતનો પ્રવાહ રેલાવી રહ્યું છે તે જોવા મેં આકાશ તરફ નજર માંડી. તેનું બારીક નિરીક્ષણ કરતાં એક પંખી ધીમે ધીમે પોતાની પાંખો હલાવી લગભગ એક જગ્યાએ રહી ગાતું હતું. તેના સંગીતમાં ટિટોડી, લલેડાં, શેરડી, પોપટ, સમળી, તેતર, પારસન ટિટોડી, કાબર, ચકલાં, ખિસકોલી, કલકલિયો, ટાશકો અને બીજી ટીકટીકીઓની આબાદ નકલ

કળાતી હતી. આવી નકલ આપણે ત્યાં ચંડૂલ સિવાય બીજું કોઈ પક્ષી આમ ઊડતાં કરતું નથી.

હું તે ચંડૂલના ઊડવાનું અવલોકન કરતો હતો એવામાં આંખના પલકારામાં તે જેમ ગગનમાં અંધારી રાત્રે તારો ખરતો જોવામાં આવે તેમ પોતાની પાંખો બીડી ભોંય તરફ ધસી આવ્યો. તેનું આ પ્રમાણે ઊતરી આવવાનું કારણ શોધવા મેં નીચે નજર કરી તો તેની સહચરી એક જગ્યાએથી ઊડીને બીજી જગ્યાએ જતી હતી. તેની જગ્યાએ ઊતરી તે જ જગ્યા ઉપર ભોંય થોડી નીચે રહી એટલે પેલો ચંડૂલ પોતાની પાંખ ધમી પોતાની સહચરી જ્યાં હતી તે ઠેકાણે ઊતર્યો. પોતાની ચોટલીને માથા ઉપર ટટ્ટાર ઊભી રાખી, પાંખો ફફડાવી, પૂંછડી ઊંચી કરી તેની આસપાસ નૃત્ય કરવા લાગ્યો.

પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

સ્રોત : ‘પંખીમેળો’ (ભાગ-૨)

પ્રકાશક : પ્રકાશ સાહિત્ય ભંડાર, ૧૯૭૫.

માણ્યું તેનું સ્મરણ - ૮

લાલસિંહ રાઓલ

આ વાત થયાના બીજા કે ત્રીજા રવિવારે સવારે પેલા ભાઈ તેમના મિત્ર સાથે મારા ઘરે આવ્યા. મારા બારણામાં પગ મૂકતાં જ તેમાંના એકે કહ્યું : “સાહેબ, ઈન્ડિયન સ્ટોનકલ્ચર.” મેં કહ્યું, “કબૂલ. પણ તેને ઓળખો છો કેવી રીતે?” જવાબમાં કહે, “હું રાજકુમાર કોલેજમાં ભણું છું. ત્યાં અમારા હાઉસ માસ્ટર જસદણના રાજકુમાર શ્રી લવકુમાર ખાયર. તેઓ મોટા પક્ષીનિષ્ણાત છે. અમને પક્ષીનિરીક્ષણ શીખવે છે.”

મારા રાજકોટ આવ્યાના એકાદ વરસ બાદ પંખીઓના સમર્થ જાણકાર તરીકે તેમનું નામ મેં સાંભળેલું. પણ રૂબરૂ મળવા જવામાં સંકોચ થયા કરતો. એ રહ્યા રાજકુમાર અને હું ઘરઘણી માણસ. મળવા જાઉં તે તેમને ગમે કે ન ગમે. પેલા તેમના વિદ્યાર્થીએ મને સઘિયારો આપ્યો. કહે, “સાહેબ, તેઓ મજાના માણસ છે. તમે મળશો તો તેમનેય આનંદ થશે. તેઓ ત્યાં જ રહે છે. સવારે ૯:થી ૧૦ અમારે રિસેસ હોય છે, તે વખતે તમે તેમને મળી શકો.” કાઠિયાવાડ જિમખાના મેદાનની સામે જ રાજકુમાર કોલેજનો અતિ વિશાળ વિસ્તાર. મારા રૂમમાં બેઠા બેઠા તેમાંનાં કેટલાંક મકાનો મને દેખાય. ત્યાં બેલ વાગે તે મારા ઘરે સંભળાય. બીજા દિવસે તૈયાર થઈને બેઠો. સવા નવ વાગ્યાનો બેલ

સાંભળતાં નીકળી પડ્યો. તેઓ પોતાના દીવાનખંડમાં કોઈ પુસ્તક વાંચી રહ્યા હતા. મેં પૂછ્યું, “May I come in, Sir?” (સાહેબ, આવી શકું?) મારી સામે જોઈ કહે, “Yes, Come in.” (હા, આવો.) હું અંદર ગયો. બાજુની ખુરશીમાં બેસાડ્યો. મેં મારો પરિચય આપ્યો. તે સાંભળી તેઓ ખુશ થયા. અવારનવાર મળવા આવતા રહેવાનું કહ્યું. ધીમે ધીમે તેમની સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા જવા લાગ્યો. તેમના માર્ગદર્શનનીચે મારી પ્રગતિ ઝડપી બની. આજકાલ કરતાં તેમનો પરિચય થયાને લગભગ અડધી સદી થવા આવી છે. કવિ વર્ડ્ઝવર્થના શબ્દોમાં કહું તો તેઓ મારા Friend, Philosopher and Guide (મિત્ર, મનીષી અને માર્ગદર્શક) છે. માત્ર પક્ષીઓ જ નહીં સમગ્ર પ્રકૃતિ વિશેના તેમના વિશાળ જ્ઞાનભંડારનો લાભ મને મળ્યા કરે છે. નાના મોઢે મોટી વાત કર્યા જેવું લાગશે, છતાં કહું છું કે પંખીઓ અને પ્રકૃતિના તેમની કક્ષાના મૂળગામી જાણકાર આપણા દેશમાં આંગળીના વેઢે ગણાય એટલાય હશે કે કેમ તેની મને શંકા છે.

સાહેબને મળ્યો તે પહેલાંના એક ભાઈ મને કોઈ કોઈ વાર મળવા આવતા. તેમને પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ પડવા લાગ્યો. શિખાઉ હતા. મારી સાથે તેમને પંખીઓ

જોવા લઈ જતો. તેઓ અવારનવાર મને એક પ્રકૃતિ મંડળ સ્થાપવાનું કહ્યા કરે. ઘણી વાર જોવા મળે છે કે મંડળ સ્થાપાયા પછી મૂળ હેતુ બાજુએ રહી જાય છે અને અંદરોઅંદરની ખટપટ વધી જાય છે. આથી પ્રકૃતિ મંડળ સ્થાપવામાં મને ખાસ ઉત્સાહ નહીં. પેલા ભાઈની વાત ઉપર હું ટાકું પાણી રેડું. એક વખત વાતવાતમાં સાહેબ આગળ મેં તે બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેઓ કહે, “પ્રકૃતિ મંડળ જરૂર સ્થાપો.” તેમણે રસ લેતાં આમ હું તૈયાર થયો. તે માટેની પહેલી મીટિંગ મારે ત્યાં રાખી. પાંચ છ જણા ભેગા થયા અને મંડળ સ્થાપ્યું! સાહેબ તેના પ્રમુખ અને હું મંત્રી.

આ અંગેની એક રમૂજી વાત કરું. મંડળ તો સ્થાપાયું, લોકોને તેની જાણ કરવા ‘ફૂલછાબ’ દૈનિકમાં પ્રસિદ્ધિ માટે તેની નોંધ મોકલી. “પશુ, પંખી, વનસ્પતિ, જીવજંતુ વગેરેમાં રસ લેનારા માટે એક પ્રકૃતિ મંડળ શરૂ થયું છે. જસદણના રાજકુમાર શ્રી લવકુમાર ખાચર તેના પ્રમુખ અને શ્રી લાલસિંહ રાઓલ (લલિત નિવાસ, ૧૩ જાગનાથ પ્લોટ, રાજકોટ) તેના મંત્રી છે. રસ ધરાવનારાઓએ ઉપરોક્ત સરનામે તેમનો સંપર્ક કરવો.” નોંધ છપાણી તે વાંચીને સવારમાં જ બે યુવકો મને મળવા આવ્યા. તેમની વર્તણૂક મને વધારે સંકોચશીલ લાગતી. તેમને મંડળના સભ્ય થવું હતું. ફી બાબત મને પૂછ્યું. મેં કહ્યું, “ફી કાંઈ રાખી નથી. પંખીઓ, પ્રાણીઓ, પ્રકૃતિમાં રસ હોય તે જ અમારી ફી. તમારાં નામ-સરનામાં આપો. કાર્યક્રમ થશે ત્યારે આગોતરા જાણ કરીશ.”

અગિયાર વાગે ઓફિસે ગયો. મને જોતાં જ એક સાથી કહે, “ઓહો! તમારા તો કાંઈ માન વધી ગયાં ને શું?” મને કાંઈ ખબર ન પડી. બાઘાની જેમ તેમની સામે તાકી રહ્યો. તે જોઈ મને કહે, “આજનું ‘ફૂલછાબ’ વાંચ્યું?” મેં ના કહી. તો કહે “લ્યો, આ વાંચો.” નોંધ છાપવામાં ‘ફૂલછાબે’ ગરબડ કરી નાખેલી. પ્રમુખ તરીકે

શ્રી લવકુમાર સાહેબના નામની જગાએ મારું નામ અને સરનામું છપાઈ ગયેલ. આમ ‘ફૂલછાબે’ મને સામાન્ય ઘરઘણીમાંથી રાજકુમાર બનાવી દીધો અને તેય સાવ મફતમાં! રાજકોટ હતો ત્યારે હું ‘સંદેશ’ મગાવતો એટલે ‘ફૂલછાબ’માં થયેલ છાપભૂલની મને ખબર પડેલી નહીં. સવારે મળવા આવેલ પેલા બે યુવકોની સંકોચશીલ વર્તણૂકનો તાળો મળી ગયો. તેમને મન તો હું રાજકુમાર હતો ને! લેંઘો-શર્ટ પહેરી ઘરમાં ફરતો આ કેવો રાજકુમાર! મને જોઈને તેમને નવાઈ લાગી હશે.

મંડળ તો સ્થાપાયું. છાપામાં તે સમાચાર એક વાર આવી ગયા એટલે પતી ગયું એમ માની બેસી ન રહેવાય. મંડળની પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી રહેવી જોઈએ. સભ્યોને જ નહીં. આમજનતાને પણ તેની પ્રવૃત્તિઓની માહિતી મળતી રહે તે ઇચ્છનીય ગણાય. ૫૬ ગાજતું રાખવા પક્ષીનિરીક્ષણના કાર્યક્રમો હું અવારનવાર ગોઠવતો રહેતો. તેના સ્થળ અને સમયની આગોતરી જાણ રાજકોટથી નીકળતા ત્રણેય વર્તમાનપત્રો મારફત આપ્યા કરતા. તે જમાનામાં દૂરબીન દુર્લભ હતાં. પ્રકૃતિ મંડળના સભ્યો દૂરબીન મારફત પક્ષીનિરીક્ષણ કરાવશે એ જાણી કુતૂહલને લીધે ધીમે ધીમે લોકો આવતા થયા. તેમાંથી પ્રકૃતિ મંડળને ખરા જિજ્ઞાસુ સભ્યો મળવા લાગ્યા. ૧૯૬૬ પના ડિસેમ્બરમાં બઢતી સાથે મારી બદલી મોરબી થઈ. આમ સાત વરસના વસવાટ બાદ મેં રાજકોટ છોડ્યું. રાજકોટ મને વતન જેવું વહાલું થઈ ગયેલું. છોડતાં બહુ દુઃખ થયેલું. આટલાં વરસોનો રાજકોટનો મારો વસવાટ બહુ યાદગાર અને આનંદિત રહ્યો. થોડા લાખેણા મિત્રો મળ્યા. મારા મોરબી ગયા પછી શ્રી પ્રદીપભાઈ પંડ્યા, કે. પી. જાદવ, અનિલ ભટ્ટ, કિશોરભાઈ ગોહિલ વગેરે મિત્રોએ પ્રકૃતિ મંડળની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અને આગળ ધપાવી.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા’ પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

વિહંગાવલોકન

શ્રી લલકુમાર ખાચર

રાઓળ શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી

(શ્રી લલકુમાર ખાચર દ્વારા લખાયેલી અવસાન નોંધ, સ્વ.મ.કુ. ધર્મકુમારસિંહજીના જીવનચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. - સં.)

ચાર દાયકા કરતાં પણ વધુ સમયથી જે વ્યક્તિના નિકટ સંપર્કમાં હોઈએ તેને સ્મરણાંજલિ આપવી અઘરી નથી તેવું લાગે. પરંતુ જ્યારે એવી પ્રિય, આદરણીય વ્યક્તિની યાદને કાગળ પર ઉતારવા બેસીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે કે એની વિદાયથી એવો ખાલીપો સર્જાયો છે કે જે ખાલીપાની તેની ઉપસ્થિતિમાં કલ્પના પણ નહોતી. પ્રકૃતિનું પણ એવું જ છે ને! પ્રાકૃતિક સમૃદ્ધિ જ્યારે વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય ત્યારે માનવને એની કદર નથી થતી. જ્યારે નૈસર્ગિક સ્ત્રોતોની અછત સર્જાય છે ત્યારે જ એમનું ખરું મૂલ્ય થાય છે. ધર્મકુમારસિંહજી કે અમે એમને સંબોધતા એમ 'અંકલબાપા'ને યાદ કરતાં આ વાત મને સમજાઈ. એમના અવસાનથી એક પ્રખર પ્રકૃતિવિદ્ અને એક વત્સલ વડીલમિત્રની ખોટ પડી. અંકલબાપા અમને (મને તથા સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાચરને) પ્રકૃતિના ખોળે થયેલા જે વિવિધ અનુભવોની વાત કરતા તે તમામ વાતો આજે પણ મને સ્પષ્ટ રીતે યાદ છે. કિશોરાવસ્થામાં દર ચોમાસે એમની હિંગોળગઢની મુલાકાતની અમે આતુરતાથી રાહ જોતા. શિયાળામાં ભાવનગર અને ત્યાંના દરિયાકાંઠાની મુલાકાત લેવાની

પણ એટલી જ આતુરતા રહેતી. જો કે, આ મુલાકાતો અમને સંતોષ થાય એટલી લાંબી ન ચાલતી! એ જમાનો કડક રજવાડી શિષ્ટાચારનો હતો અને મહેમાન કે યજમાનની ગમે તેટલી ઈચ્છા હોવા છતાં અમુક દિવસથી વધારે ન રોકાઈ શકાતું. એ સમયે અમે જો કે સ્વતંત્ર રીતે પક્ષીઓનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો હતો; પણ કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓની ઓળખાણની આંટીઘૂંટી અમને ધર્મકુમારસિંહજીએ જ હાથબ ખાતે અને ભાવનગરનાં અગરોમાં સમજાવી હતી. કચ્છના અખાતના નાના-મોટા ટાપુઓનો તાગ લેવાના અમારા ઉત્સાહને તેઓશ્રીએ જ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. કારવારના દરિયાકાંઠે દરિયાઈ ગરુડ (White-bellied Sea-Eagle)ની તસવીરો લેવા માટેના મારા પ્રવાસમાં તેમણે જ પ્રોત્સાહન અને પૈસા બન્ને પૂરા પાડ્યાં હતાં.

એ પહેલાં, અમે જ્યારે 'બોક્સ કેમેરા'થી તસવીરો લેતા તે જમાનામાં, તેઓશ્રીએ જ 'ટેલિફોટો લેન્સ' સાથે SLR કેમેરા અને સાગનો બનેલો, કિલ્લા જેવો મજબૂત 'હાઈડ' ભેટ આપેલો. ભારતભરમાં પક્ષીઓની તસવીરો લેનારામાં અમે સૌથી પહેલા હતા; અને એ ક્ષેત્રમાં ધર્મકુમારસિંહજીએ અમને જે પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન આપ્યાં હતાં તે માટે અમે તેમના ઋણી છીએ. તસવીરકળા પાછળ જો પૂરતો સમય આપી શક્યા હોત તો શક્ય છે કે અમે એ ક્ષેત્રમાં સર્વોચ્ચ શિખર સુધી પહોંચ્યા હોત. તેમ છતાં શિવરાજકુમાર

ખાયરને BNHSની સુવર્ણ જયંતી તસવીરસ્પર્ધામાં 'લોક વાન થો પુરસ્કાર' મળ્યો હતો. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં અને તસવીરકળાનાં અપૂરતાં સાધનો છતાં અમે લીધેલી ઘણી તસવીરો ધર્મકુમારસિંહજીએ અને મેં સંયુક્ત રીતે લખેલા પુસ્તક 'સિક્સ્ટી ઇન્ડિયન બર્ડ્સ'માં આપવામાં આવી છે.

એમના અવસાનથી અમને અંગત ખોટ પડી છે. હિંગોળગઢમાં એમની ધીમે ધીમે બોલવાની વિશિષ્ટ લઢણ અને એમનું મુક્ત હાસ્ય ક્યારેય નહીં સંભળાય. અમારા કોઈ કાર્યની પ્રશંસામાં કે કોઈ સામ્પ્રત ઘટના પર ટિપ્પણ તરીકે લખાયેલા એમના 'કાર્ડ' કે પત્ર ક્યારેય નહીં મળે. એમને અતિપ્રિય એવાં વિવિધ વન્યજીવોની પણ ચોમેર અવનતિ થયેલી જોવા મળે છે. મારા જીવનના કેટલાક સમયગાળા દરમ્યાન મને ગુજરાતની આ અપૂર્વ વન્યસંપદા નિહાળવાનું સદ્ભાગ્ય

સાંપડ્યું છે. તેમનો ભાવનગરના રાજપરિવારમાં જન્મ થયો તે કાળ એવો હતો કે વન્યજીવો ઉપરાંત વૃક્ષો, પાણી અને સ્વચ્છ હવા જેવાં નૈસર્ગિક વરદાનો સર્વસામાન્ય હતાં. એ સમયે શિકાર એક સ્વીકૃત વસ્તુ ગણાતી હતી, એટલે તેઓશ્રી એમાં ભાગ લેતા હતા તે વસ્તુ આશ્ચર્યજનક ન જ કહી શકાય. પ્રકૃતિના અભ્યાસ માટે પણ ત્યારે બંદૂકનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. શિયાળાની એક સવારે તમે કેટલી બતકોનો શિકાર કરી શકો છો એ બાબત પ્રતિષ્ઠાનો વિષય ગણાતી હોય; એ કાળમાં તેમનામાં એક પક્ષીવિદ્ તથા સંરક્ષણવાદીનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો એ વાત પણ નોંધપાત્ર છે. ધર્મકુમારસિંહજીએ પક્ષીઓ અને આસપાસના અન્ય વન્યજીવોનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો હતો. પોતાના પ્રિય શિકારી પક્ષીઓ વિશે તેમનું જે તલસ્પર્શી જ્ઞાન હતું એટલું જ કોઈ સાપ કે દેડકા વિશે પણ હતું! બાજદારીનું એમનું જ્ઞાન તો અદ્ભુત હતું; કદાચ તેમના મોટા ભાઈ મહારાજા શ્રી કૃષ્ણકુમારજી એક જ આ વિષયમાં એમના કરતાં વધુ જ્ઞાન ધરાવતા હશે. ધર્મકુમારસિંહજીની નજર પણ બાજ જેવી જ તીક્ષ્ણ હતી. એમની ઢળતી ઊંમરે પણ, હિંગોળગઢની અગાસીમાં નિરાંતે બેઠા હોઈએ ત્યારે અભયારણ્યના છેક છેવાડે ચરતું એકાદ છિંકારું કે ટપકાસમું જ દેખાય એટલી ઊંચાઈએ ઊડતા ગરુડ તરફ તેઓશ્રી અમારું ધ્યાન દોરતા.

તેઓ એક ઉત્તમ શિકારી હતા; તો સાથે જ પક્ષીઓનું મુદ્રાબંધન કરીને અભ્યાસ કરવાવાળા પણ ભારતમાં તેઓ (ધોલપુરના મહારાજા સાથે) પ્રથમ વ્યક્તિ જ હતા. આ રીતે તેમણે ખડમોરનો જે અભ્યાસ કર્યો છે તે BNHSના 'જર્નલ'માં પ્રકાશિત થયો છે. ખડમોર અને ઘોરાડ એ બન્ને પક્ષીઓ એમને ખૂબ જ પ્રિય હતાં; અને આ સુંદર પક્ષીઓની અવનતિ પ્રત્યે જાગૃતિ લાવવામાં તેઓશ્રીનો જે ફાળો હતો તેની આદરપૂર્વક નોંધ લેવી જોઈએ. એમના ઘોરાડસંરક્ષણના કામ બદલ રાજસ્થાન સરકારે યોગ્ય રીતે જ તામ્રપત્ર અર્પણ કરીને તેઓશ્રીનું સન્માન કરેલું. આમ છતાં,

પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે તેઓશ્રીના પ્રદાનની ગહન અસર નથી પડી. તેનું કારણ કદાચ એ હોઈ શકે કે તેઓ તાલીમબદ્ધ વૈજ્ઞાનિક નહોતા. વળી રાજવી મિજાજ હોઈ તેમણે બધાં નિરીક્ષણોની નોંધ રાખવાનું પસંદ નહોતું કર્યું. પોતાનું જ્ઞાન એમના માટે એક સ્વાભાવિક વસ્તુ હતી. ખેર, ગયેલો સમય ફરી આવતો નથી. આમાંથી આપણે સૌએ એ બોધ લેવાનો છે કે દેહમાં યુવાનીનો તરવરાટ હોય અને જીવનની લાંબી મજલનો થાક લાગ્યો ન હોય તે સમયનો મહત્તમ ઉપયોગ સંરક્ષણના કાર્ય પાછળ કરી, વિનષ્ટ થઈ રહેલી આપણી નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિને બચાવવી જોઈએ.

ધર્મકુમારસિંહજીએ BNHS ‘જર્નલ’માં તથા અન્ય સામયિકોમાં નોંધો અને લેખ લખ્યા છે. તે ઉપરાંત અત્યારે દુર્લભ બની ચૂકેલ પુસ્તક ‘બર્ડ્ઝ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર’ પણ તેઓશ્રીએ લખ્યું છે. તેમની લીધેલી તસવીરો ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની હતી અને તેમણે ઉતારેલા વન્યજીવનના દસ્તાવેજ ચિત્રપટ્ટો (documentaries)નું મૂલ્ય પણ મોંઘેરું છે. એ જોઈને આપણે ખોઈ ચૂક્યા છીએ એ સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ પણ આવે છે; અને આપણે જો નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્નો કરીએ તો શું પાછું લાવી શકીએ તેની પ્રેરણામય ઝલક પણ મળે છે.

ધર્મકુમારસિંહજી સારા ચિત્રકાર પણ હતા. એમનું ‘પેસ્ટલ્સ’માં કરેલું ઘોરાડનું ચિત્ર હિંગોળગઢમાં એમનો ઉતારો રહેતો એ ખંડમાં લગાવેલું છે. એમના ‘પેસ્ટલ્સ’ને પુસ્તકારો પણ મળ્યા હતા. ધર્મકુમારસિંહજી સંગીતના જ્ઞાતા પણ હતા અને મિત્રોની મહેફિલમાં સિતારવાદન કરતા. પક્ષીપાલન (aviculture)ના ક્ષેત્રે તેઓશ્રીએ ખ્યાતિ મેળવી હતી. ભાવનગર ખાતેના એમના પક્ષીગૃહમાં વિશ્વમાં સૌ પ્રથમવાર ‘લેસર બર્ડ ઓફ પેરેડાઈઝ’નું બંધનાવસ્થામાં સફળ પ્રજનન થયું હતું. આ સિદ્ધિ માટે તેમને ‘એવિકલ્ચરિસ્ટ સોસાયટી ઓફ બ્રિટન’નો પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર પણ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. મૃત્યુના સમયે તેઓ ફીઝન્ટ ટ્રસ્ટ, યુ.કે. અને તારાપોરવાલા મત્સ્યગૃહ, મુંબઈના પ્રમુખપદે હતા. એમની બહુમુખી પ્રતિભાનો અંત આટલેથી જ નથી

આવી જતો. તેઓશ્રી હોંકીના સારા ‘કોચ’ પણ હતા અને મહારાષ્ટ્ર એથલેટિક્સ એસોસિયેશનના પ્રમુખ પણ રહી ચૂક્યા હતા.

પોતે જેને પ્રેમ કરતા હતા એ વન્ય પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓનું અસ્તિત્વ જોખમમાં છે એનો અહેસાસ થતા ધર્મકુમારસિંહજીએ સંરક્ષણકાર્યમાં સક્રિય ભાગ લેવાનો આરંભ કર્યો. ભારતમાં વન્યજીવોને લગતા કાયદાઓના ઘડતરના પ્રણેતાઓમાં તેઓશ્રીનું સ્થાન છે. ‘ઇન્ડિયન બોર્ડ ફોર વાઇલ્ડલાઈફ’ની રચના થઈ ત્યારથી શરૂ કરીને તેમના અવસાન સુધી તેઓ તેના સભ્ય હતા. તે ઉપરાંત ગુજરાત અને રાજસ્થાન રાજ્યના ‘વાઇલ્ડલાઈફ એડવાઇઝરી બોર્ડ’ના પણ તેઓ સભ્ય હતા. ૧૯૫૦માં ભારત સરકારે તેમને પંજાબ, રાજસ્થાન, મધ્ય પ્રદેશ, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના વન્ય ક્ષેત્રોનું સર્વેક્ષણ કરવાની જવાબદારી સોંપી હતી. અવસાન સમયે તેઓ ‘ઇન્ડિયન બોર્ડ ફોર વાઇલ્ડલાઈફ’ના ઉપાધ્યક્ષ પદે હતા અને છેલ્લા ૨૫ વર્ષથી બોર્ડમાં સેવા આપતા હતા. ધર્મકુમારસિંહજીના જવાથી એમની વિશિષ્ટ હાસ્યવૃત્તિની પણ ખોટ સાલશે. ‘ગિરનારે ‘બિકિની’ પહેરી છે’ જેવી એમની ટિપ્પણીઓ, ધીમે ધીમે બોલવાની એમની ખાસ શૈલી – આ બધું અત્યારે યાદ આવી રહ્યું છે. ધર્મકુમારસિંહજીના અવસાનથી ભારતના વન્યજીવન સંરક્ષણને મોટી ખોટ પડી. પરંતુ જ્યાં સુધી વિશાળ ખુલ્લાં મેદાનોમાં ઘોરાડ વિચરતું રહેશે, સૌરાષ્ટ્રના મેઘથી ઘેરાયેલા આકાશની પૃષ્ઠભૂમાં ખડમોર નર્તન કરતા રહેશે, ગુજરાતના શિયાળુ નીલા નભમાં કુંજડીનાં તોરણ ઊડ્યા કરશે અને હિંગોળગઢના ઝરૂખા પર લગ્ગડ માળો બનાવતા રહેશે ત્યાં સુધી ધર્મકુમારસિંહજીની યાદ તાજી રહેશે. એમની સિદ્ધિઓ ઓછી નહોતી. ભારતમાં વન્યજીવન-સંરક્ષણના પ્રણેતાઓમાં સ્થાન પામેલા આ રાજકુમારને સલામ !

સ્રોત : Obituary : Dharmakumarsinhji, Quarterly Journal of BNHS, Vol-83, Issue-1, April 1986
૧૪, જ્યંત સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૪૦૦૪

ખડમોર : પાંખોના અવાજથી પ્રજનનઋતુનું એલાન આપતું પક્ષી

ખડમોર (Lesser Florican) ભારતનાં કેટલાંક ખૂબ જ સુંદર અને રસપ્રદ પક્ષીઓમાંનું એક છે. તેનામાં કશુંક રહસ્યમય છે! તે આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં માત્ર ચોમાસામાં જ પ્રજનનઋતુમાં દેખાય છે. બાકીના સમય દરમિયાન તે ક્યાં જાય છે, તે વિષે કોઈ માહિતી નથી.

એની બીજી ખાસિયત છે કૂદકા મારવાની. આ 'કૂદકા'થી જ તેના આગમનની જાણ થાય છે. નર એક જગ્યાએ ઊભો રહે છે, આસપાસ જુએ છે અને પછી ૧.૫થી ૨-૦ મી. જેટલો ઊંચો કૂદકો મારે છે. આ કૂદકા સમયે તે દેડકા જેવો કર્કશ અવાજ પણ કાઢે છે. કૂદકાથી નર તેની સીમા નક્કી કરે છે અને માદાને તેની હાજરીની જાણ કરે છે.

ખડમોર દિવસમાં ૬૦૦ વાર કૂદી શકે છે. હમણાં એક પક્ષી કલાકના ૧૫૦ વાર કૂદતાં નોંધાયું હતું. તેનો અવાજ ૩૦૦થી ૪૦૦ મી. દૂરથી સાંભળી શકાય છે.

આટલો શક્તિશાળી અવાજ તે કઈ રીતે કાઢતો હશે? આમ તો ખડમોર એક શાંત પક્ષી છે. જ્યારે તેને આકસ્મિક ઊડવાનું થાય છે ત્યારે તે સિસોટી જેવો અવાજ કાઢે છે. ઈંડાં મૂકતી વખતે જ્યારે નર પાસે હોય છે ત્યારે ખડમોરની માદા સિસકારા (hissing) જેવો અવાજ કાઢે છે.

અમને ખાતરી છે કે આ અવાજ તેની પાંખો થકી નીકળે છે. વીડિયો ઉપરથી એવું જોવા મળ્યું કે, પ્રત્યેક કૂદકા વખતે તેનો ૯ વિભાજિત સ્વરો (sound bits)માં અવાજ નીકળે છે. કૂદકાનો સમય એક સેકન્ડથી પણ ઓછો હોય છે અને અવાજનો સમય

૦.૫૫ સેકન્ડ. બે સ્વર વચ્ચેનો સમયગાળો ૦.૦૬ સેકન્ડનો હોય છે. પ્રત્યેક સ્વરનો સમયગાળો ૦.૦૦૬થી ૦.૦૧૬ સેકન્ડનો છે. આવર્તન (frequency) ૪૫૦થી ૨૭૦૦ પ્રતિસેકન્ડનું હોય છે.

અમે તેની પાંખોના હલનચલનની તસવીર લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એવું ધ્યાનમાં આવ્યું કે, પાંખની પ્રત્યેક ચાલ (beat) વખતે તેનાં પ્રાથમિક પીંછાં (primaries) કોણીના સાંધે (carpel joint)થી ૨૨૦° અંશના ખૂણે ગોળ ફેરવી પાછાં લાવે છે. આ ઝડપી મૂળસ્થિતિમાં પાછા લાવવાની ક્રિયા માત્ર

૦.૦૪થી ૦.૦૬ સેકન્ડમાં પૂર્ણ થાય છે, જે અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે. અમને 'સર્કસ'ના 'રિંગમાસ્ટર'ના ચાબુકથી પેદા થતો અવાજ યાદ આવ્યો. આપણને રોજિંદા જીવનમાં પણ આવું ઉદાહરણ મળી શકે છે; દા.ત. ટુવાલ સૂકવતાં પહેલાં તેને ઝાટકીએ ત્યારે આવતો અવાજ. તેનાં લગભગ અડધાં પ્રાથમિક પીંછાં આ કાર્ય માટે અનુકૂલિત થયેલાં હોય છે. તે ખૂબ જ સુંવાળાં અને બંને બાજુ વળી શકે તેવાં હોય છે જે અવાજ

ઉત્પન્ન કરવા માટે જરૂરી છે. કોણીનો સાંધો પણ પ્રાથમિક પીંછાંના ઝડપી હલનચલન માટે સક્ષમ હોય છે. પાંખના સ્નાયુઓ પણ પાંખો તથા પ્રાથમિક પીંછાંની એક સાથે આટલી ઝડપી તથા જટિલ હલચલ માટે રૂપાંતરિત થયેલાં હોય છે.

પરશુરામ લાડ

બી/૧૪૯, શાહપુરા, ભોપાલ

સ્રોત : <http://www.kolkatabirds.com/lesserfloricancall.htm>.

નિરીક્ષણ નોંધ

ટેલની લગની અને વ્યથા

અમદાવાદનો થલતેજ ટેકરો. બાવન એકરમાં પથરાયેલ આ વિસ્તાર ઉજ્જડ પડેલો. કાંટાવાળા ઝાડીઝાંખરાને લીધે અગોચર લાગે. તેમાંથી ચોથા ભાગની એટલે કે ૧૩ એકર જમીનમાં પર્યાવરણ શિક્ષણ કેન્દ્ર (Center for Environmental Education) તથા તેની સાથી સંસ્થાઓ આવેલી છે. અગાઉ વેરાન લાગતો આ વિસ્તાર કાળજીપૂર્વકના વૃક્ષઉછેરને લીધે હવે જંગલ બની ગયો છે. પંખીઓ ત્યાં નિર્ભય થઈને વિહરી રહ્યાં છે. ત્યાં મોર મોટી સંખ્યામાં છે.

લાલા નામનો માળી પચીસેક વરસથી આ વનનું ધ્યાન રાખે છે અને સંવર્ધન કરે છે. દર ચોમાસે ત્યાં મોરનું પ્રજનન અચૂક થાય છે. કોઈ કારણે વિખૂટું પડી ગયેલ એક બચ્ચું લાલાની નજરે ચડ્યું. તેણે તેને સહારો આપ્યો. જમવા બેસે ત્યારે પોતાના ટિફિનમાંથી બચ્ચાંને ખવરાવે. બચ્ચું (ઢેલ) મોટું થતું ગયું. આખો દિવસ લાલાની પાછળ ફર્યા કરે. પરિણામે બન્ને વચ્ચે લાગણીનો તંતુ મજબૂત બનતો ગયો.

હૃદયરોગના હુમલાને લીધે લાલાએ અચાનક કાયમી વિદાય લીધી. પુખ્ત બનેલ બચ્ચું નોંધારું થઈ ગયું. આખો દિવસ લાલાને શોધ્યા કરે. ન ખાય, ન પીએ. બીજાઓએ તેને ખવરાવવાના ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા પણ ઢેલ કાંઈ ખાય નહીં. લાલાની જ્યાં બેઠક હતી ત્યાં વારંવાર જાય અને આસપાસમાં તેને શોધ્યા કરે.

થોડા દિવસ પહેલાં હું કેન્દ્રમાં ગયો ત્યારે આ પરિસ્થિતિ હતી. હમણાં તા. ૫-૩-૧૦ના રોજ ફરી ગયો ત્યારે ઢેલનું હિજરાવાનું ચાલુ હતું. હવે થોડું થોડું ક્યારેક ખાતી, પણ મન વિના.

લાલા વિના તે હિજરાય છે તે કોઈને પણ સ્પષ્ટ

દેખાઈ આવે. તેની વ્યથા જોઈ આપણને દુઃખ થાય. પોતાના પાલકો માટે પંખીઓને કેવી લાગણી હોય છે તે તાદૃશ જોવા મળ્યું.

લાલસિંહ રાઓલ

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૧૫

ઉનાળુ પોશાકવાળાં ચાયાવર

પક્ષીઓનું નિરીક્ષણ

તા. ૨૩-૩-૧૦ના રોજ શ્રી મહમદ હુસેન ખત્રી અને મેં ભુજના રેલવે સ્ટેશન નજીક ગટરના તળાવ અને તેની નજીક થયેલ વાવેતરની જગ્યાની મુલાકાત લીધી.

અહીં નીચે મુજબનાં પ્રવાસી પક્ષીઓ જોવા મળેલ. આ સર્વે પક્ષીઓ ઉનાળુ પોશાકમાં સજ્જ હતાં. પક્ષીનું નામ સંખ્યા

શ્યામશિર પીળકિયો (Black-headed Yellow Wagtail)	૦૪૦
રાખોડીશિર પીળકિયો (Grey-headed Yellow Wagtail)	૦૬
પીતશિર પીળકિયો (Citrine Wagtail)	૦૩
વન પીળકિયો (Grey Wagtail)	૦૩
દિવાળીઘોડો (White Wagtail)	૦૫
નાની તુતવારી (Common Sandpiper)	૦૧
શ્વેતપૂંછ તુતવારી (Green Sandpiper)	૦૧
ટપકીલી તુતવારી (Wood Sandpiper)	૦૩
નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis)	૦૨

શાંતિલાલ વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

જામનગર વિસ્તારની પક્ષીનોંધ

* તા. ૧૬ સપ્ટે. ૨૦૦૮ની સવારે વાલસુરાથી બેડી તરફના રસ્તે જતા રેલવે ટ્રેક અને રસ્તા વચ્ચેના કાદવિયા ઘાસમાં મારી સાથે આવેલ શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી તથા શ્રી સ્વદીપસિંહ જાડેજાની નજર અચાનક પાનલવા (Greater Painted Snipe)ના નર પર પડી. ડૉ. મૌલિક વરૂ, શ્રી કપિલસિંહ સાથે મેં તરત જ દૂરબીન માંડ્યું. ફક્ત ૫ મીટર જ દૂર પાનલવાનો નર ત્રણ બચ્ચાં સાથે આ કાદવિયા ઘાસની ઓથમાં સંતારી ફરી બહાર આવી બચ્ચાં સાથે ખોરાક લેતો જોયો. ત્યાર બાદ, પ.પૂ. મહારાજા શ્રી જામસાહેબ સાથે આ નોંધ બાબત વાત કરતાં તેઓશ્રીએ ખુશી વ્યક્ત કરી. તેઓશ્રીએ પાનલવાને બચ્ચાં સાથે જામનગર જિલ્લાના લાલપુર ગામ પાસેના કાદવિયા ઘાસવાળા વિસ્તારમાં અગાઉ જોયેલી.

* તા. ૭ માર્ચ ૨૦૧૦ના રવિવારે શ્રી શૈલેન્દ્રસિંહ ગોહિલ (ભાવનગર) સાથે બેડી, ઢીંચડા તથા લાખોટા તળાવની મુલાકાત લીધી. ઉપરોક્ત જગ્યાએ મુલાકાત વખતે પંખાપૂંછ ગારખોદ (Common Snipe)ની જોડી તથા પીતશિર પીળકિયા (Citrine Wagtail) ત્યાં જ જોવા મળ્યા. જમણા ભાગમાં દરિયાઈ પટમાં પાણી વચ્ચેના જમીનના નાના નાના ભાગ પર નજર નાખી તો નાની વાબગલી (Little Tern)ની એક જોડીનું આગમન થઈ ગયું હતું. ઢીંચડામાં આશરે ૬૦ મોટા હંજ (Greater Flamingo), ૬૦૦ ગયણા (Northern Shoveller), બે મોટી વાબગલી (Caspian Tern), ૧ કાળીડોક ઢોંકને (Black-necked Stork) જોયા. ત્યાં બાજુના વગડામાં ૧ મોટો કાબરો પિદો (Variable Wheatear) લાખોટા તળાવમાં આશરે ૮૮૦ જેટલી વાધોમડી (Slender-billed Gull), ૫૦ જેટલા શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gull) તથા ૫૦૦ જેટલા લડાખી ધોમડા

(Brown-headed Gull) ત્યાં આશરે ૫૦૦ ગયણા પણ હતા. ૪૦ ટીલીયાળી બતક (Spot-billed Duck) તથા ૧૦ જેટલી લુહાર (Gadwall) હતી. આ અગાઉ શ્રી ઉદયભાઈ વોરા સપરિવાર જામનગર આવેલા ત્યારે આ તળાવમાં નીલશિર (Mallard)ના નર ને ખૂબ નજીકથી જોયેલો.

* તા. ૨૧ માર્ચ ૨૦૧૦ના રવિવારે વહેલી સવારે શ્રી કમલભાઈ ભટ્ટ, ડૉ. મૌલિક વરૂ તથા ફોટોગ્રાફર શ્રી સમીર શાહ સાથે જામનગરથી ફક્ત ૫ કિ.મી. દૂર નાઘેડી ગામના વાડીવિસ્તાર તરફ ગયા. ત્યાંના એક ખેડૂત શ્રી કેશુભાઈ મેરનો આગલા દિવસે ફોન આવેલ કે “મારી વાડીમાં ઘઉં વઢાઈ ગયા પછી વઘેલી સાંઠીઓ બાળી નાખી છે અને બે દિવસથી તેમાં નીચે પડેલા ઘઉંને આરોગવા ૮૦૦ જેટલાં પંખીડાં આવે છે; તુરંત આવી જાઓ.” અમને આગલા વર્ષનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. ઉમંગથી ઊપડ્યા. રસ્તામાં તેતર (Gray Francolin)ની જોડીને સાવ નાનાં ૧૦ બચ્ચાં સાથે ગાડામાર્ગ પર ચાલતી જોઈ. અમારી ગાડી તેમની પાસે પહોંચતાં મા-બાપ બચ્ચાંને સલામતી માટે ઝડપથી શેઠા તરફ હાંકી જઈ ઝાડીમાં ઘૂસી ગયાં. આ જ વખતે બરોબર જમણી બાજુના ખેતરમાં મકાઈના મોલ પર તથા બાવળ તથા બોરડીના ઝાડની ડાળીઓ પર શ્રી કમલભાઈ ભટ્ટની ચકોર દષ્ટિ પડતાં તે બોલ્યા કે, “જુઓ તો આ બધા શ્યામશિર ગંદમ (Black-headed Bunting) તો નથીને?” અને અમારા આનંદ વચ્ચે તેઓ સાચા પડ્યા! આશરે ૬૦ જેટલા શ્યામશિર ગંદમ મકાઈના મોલ પર તૂટી પડેલાં, અને સાથે જોડાઈ હતી, થોડી સુઘરીઓ તથા ચકલીઓ... અદ્ભુત દશ્ય ! આશરે ૭ વર્ષ પછી મેં શ્યામશિર ગંદમને જામનગર નજીક જોયા. શ્યામશિર ગંદમનું આકાશમાં ઊડવું, ફરી મોલ પર બેસવું મનોરમ્ય હતું. આશરે ત્રણ નાનાં નાનાં ટોળાંમાં હતાં.

ત્યાંથી કેશુભાઈની વાડીએ પહોંચતાં પહેલાં તેમની વાડી ઉપર ઊડતાં ને ત્યાં ઊતરતાં મોટાં ટોળાંને જોયા. ત્યાં પહોંચી જોયું તો આશરે ૫૦૦ જેટલા ટીલિયા (Ruff) તથા મોટા ગડેરા (Bar-tailed Godwit)નું મિશ્ર જૂથ હતું. બધા જમીન પર પડેલા ઘઉંને આરોગવામાં મશગૂલ હતા. આ ટોળામાં ૪૦% મોટા ગડેરા હતા, બાકીના ટીલિયા હતા; તેમાં ૧૦% ટીલિયાના નર હતા, બાકીની માદા હતી. દૂરથી ટ્રેન અચાનક પસાર થતાં આ ટોળું ઊડ્યું ને ફરી વળાંકો લઈ ફરી એ જ જગ્યાએ ઊતર્યું, જે સુંદર દશ્ય ઊભું કરતું હતું. અચાનક મારી નજર ટીલિયાના એક નર પર પડી જે ૮૫% જેટલો સફેદ થઈ ગયો હતો! આશ્ચર્ય થયું ! આવડા મોટા જૂથમાં એક માત્ર સફેદ તરત દેખાઈ આવતો હતો. તેના પાંખોના પ્રાથમિક પીંછાં પૂંછડી સુધી કાળાં, ખભે તથા પાંખ પર આછા થઈ છૂટા કાળા ડાઘ હતા, બાકી શરીર સફેદ! શું Albino થઈ જવા તરફની પ્રક્રિયા હશે? (ના, એ પ્રજનન પોષાક ધારણ કરવાની શરૂઆત છે. - સં.)

ત્યાંથી ૯ વાગ્યે બેડીબંદર તરફ રવાના થયા. ત્યાં બેડી પોર્ટના દરવાજાની ડાબી બાજુના દરિયાઈ પાણીના છીછરા પટમાં ૬૦ જેટલાં મોટાં હંજ (Greater Flamingo) હતા. આશરે ૧૫૦ જેટલા નાના લીલાપગ (Marsh Sandpiper) આ પટમાં ખોરાક મેળવવામાં મશગૂલ હતા. સાથે ૧૦ જેટલા ગયણા પણ ખોરાક જમવામાં તલ્લીન હતા. થોડે દૂર ૬ મોટી બાટણ (Grey Plover) જોવા મળી. ત્યાં અચાનક નાનાં પંખીનું જબરદસ્ત ટોળું આવી પહોંચ્યું. થોડાં અમારાથી નજીક ઊતર્યા બાકીના દૂર ઊતર્યા. દૂરબીન માંડતાં આશરે ૩૫૦ જેટલા આ શ્વેતનેણ કીચડિયા (Broad-billed Sandpiper) ઓળખાઈ ગયા. તેમાંનાં થોડાં પંખીને માથા પર ત્રણ આડી લીટીથી પ્રજનન પોષાક તરફ જવાની પ્રક્રિયામાં આવી ગયેલા જોયાં. ડૉ. મૌલિક વરૂએ

માહિતી આપી કે અઠવાડિયા પહેલા ભરતીને હિસાબે પાણી થોડું વધારે હતું ત્યારે તેમણે શ્રી વત્સલ ત્રિવેદી સાથે આશરે ૫૮૦ જેટલા શ્વેતનેણ કીચડિયા જોયેલા. પાણીના કાંઠા પાસે કાદવિયા વિસ્તારમાં ૮ કાળાપેટ કીચડિયા (Dunlin) અને ૫ નાની તુતવારી (Common Sandpiper)ને નજીકથી જોયા. યાદગાર દિવસ!

જયપાલસિંહ જાડેજા

શ્રી અંબાભુવન, ૮ પટેલ કોલોની
રોડ નં. ૩/૪, જામનગર ૩૬૧૦૦૮

શું લડાખી ફુલ્કી સૌરાષ્ટ્રમાં નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે ?

લડાખી ફુલ્કી (Olivaceous Leaf-warbler, *Plyloscopas griseolus*) એ નાના કદની ફુલ્કી છે, જે કાશ્મીરમાં પ્રજનન કરે છે અને મધ્ય ભારતમાં શિયાળો ગાળવા આવે છે - ખાસ કરીને મધ્યપ્રદેશમાં.

ફેબ્રુ. ૨૦૦૮માં જ્યારે હું થાનગઢ પાસેની માંડળ વીડીમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયો ત્યારે મંદિર પાસે મેં એક નાની ફુલ્કી જોઈ. ફુલ્કી ઝાડના થડ અને ડાળીઓ ઉપર ચડઊતર કરતી હતી. તે જમીન પર પથ્થરો વચ્ચે પણ ફરતી હતી. તેના આ વર્તને મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. મેં થોડી વાર તેને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ અને થોડી તસવીરો લીધી.

પક્ષી નાનું હતું અને તેની પીળી નેણ આગળથી વધુ સ્પષ્ટ હતી. પીઠનો ભાગ ધૂળિયો બદામી અને પેટાળ આછું પીળાશ પડતું હતું. પગ ઝાંખા અને ચાંચ લંબાશ પડતી હતી. સતત પાંખો ફફડાવ્યા કરતી અને ત્યારે પાંખ પર કોઈ પટ્ટો દેખાતો નહીં. સંદર્ભ ગ્રંથો જોતાં તે લડાખી ફુલ્કી જણાઈ.

૨૬મી જાન્યુ., ૨૦૦૯ના રોજ ફરી તે મંદિર પાસેના મોટા વૃક્ષમાં દેખાઈ. તે થડ અને ડાળીઓ પર

લડાખી ફુત્કી

(Sulphur-bellied Warbler or Olivaceous Leaf-Warbler, *Phylloscopus griseolus*)

થોડુંક ઘેરા રંગનું, અને નેણ (supercillium) તથા પેટાળ પીળાં. ઉત્તર-પશ્ચિમ પાકિસ્તાનથી શરૂ કરી લડાખ અને હિમાચલ પ્રદેશના લાહુલ-સ્પિતી સુધીના હિમાલયમાં પ્રજનન કરતી આ ફુત્કી શિયાળુ મુલાકાતી શરદ-પ્રવાસી (passage migrant) તરીકે અવ્યાપકપણે ગુજરાતમાં દેખાય છે.

તેનો તીણો અને ટૂંકો “ત્સીપ...ત્વી...ત્વી...ત્વી...” અવાજ તેને અન્ય ફુત્કીથી સહેલાઈથી જુદી પાડે છે. ઉપરથી રાખોડી બદામી અને છાતીને પડખે મેલો સફેદ રંગ ધરાવતી આ ફુત્કી તેના વિશિષ્ટ વર્તનથી ધ્યાન ખેંચે છે. તે થડચડ (nuthatch)ની જેમ ઝડપથી થડ અને ડાળીઓ પર ફરતી રહે છે – ચરતી રહે છે. ભેખડો અને જૂનાં ખંડોની દીવાલો ઉપર પણ સરળતાથી ફર્યા કરતી જોવા મળે છે, તો ક્યારેક જમીન ઉપર કે નાનાં ઝાડીઝાંખરાંમાં જીવાત વીણતી દેખાય છે.

ફરતાં જીવાત વીણતી હતી. મેં ૫ મિનિટ સુધી તેને ધ્યાનથી જોઈ. ઘણી તસવીરો લીધી અને તેની ઓળખ પાકી કરી.

ત્રિમિટ તથા કેઝ્મિર્ઝેકની માર્ગદર્શિકાઓમાં

લડાખી ફુત્કીનું સામાન્ય અંગ્રેજી નામ ‘Sulphur-bellied Warbler’ આપ્યું છે. બેમાંથી એકેયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં તેની હાજરી નોંધી નથી.

શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલને ફોન ઉપર પૂછતાં તેમણે ૨૦ વર્ષ પહેલાં થલતેજના ટેકરા પર જોયાનું જણાવ્યું. રાજકોટના શ્રી પ્રદીપભાઈ પંડ્યાએ આ ફુત્કીને હિંગોળગઢના મહેલ પાસે જોઈ હતી, એવી માહિતી પણ તેઓએ આપી.

જાન્યુ. ૨૦૧૦માં અશોકભાઈ મશરૂ સાથે આ સ્થળની ફરી મુલાકાત લેતાં તે જોવા ન મળી. ત્યાર બાદ, શ્રી અશોકભાઈએ રાંદરડા વીડીમાં ૨જ એપ્રિલ ૨૦૧૦ના રોજ તેને જોઈ.

આમ સૌરાષ્ટ્રમાં ચોક્કસ જગ્યાઓએ તેની હાજરી નિયમિતપણે જણાતી હોઈ પક્ષીનિરીક્ષકોએ લડાખી ફુત્કીની ઉપસ્થિતિ વિષે થોડું સજાગ રહેવું જોઈએ.

(શ્રી અશોકભાઈ મશરૂનો તેમની નિરીક્ષણ નોંધ તથા શ્રી લાલસિંહભાઈનાં અવલોકનો અંગે મને અવગત કર્યો તે બદલ હું તેમનો આભાર માનું છું.)

જામનગરમાં પ્રજનન પોશાકમાં

કાદવિયા કયાં જોશો ?

જો કાદવ ખૂંદનારાં (waders) પક્ષીઓને શિયાળામાં જોઈએ તો ઝાંખાં અને અનાકર્ષક લાગે. ગુજરાતમાં મહદંશે આ પક્ષીઓ તેના શિયાળુ પરિવેશમાં કે અંશતઃ પ્રજનન પોશાકમાં જોવા મળે.

સામાન્યતઃ આ યાયાવર કાદવિયાં માર્ચના અંતમાં તેઓની પરત મુસાફરી શરૂ કરી દે, પરંતુ કેટલાંક એપ્રિલના મધ્યભાગ સુધી વિલંબ કરે છે. આ બાકી રહેલાંને જોવાનું આપણું લક્ષ્ય છે, કારણ કે તેઓ પ્રજનન પોશાક ધારણ કરે તેવી પૂરી શક્યતાઓ રહેલી હોય છે. પ્રજનનના વાઘા સજાવ્યાં હોય ત્યારે કાદવ

ખૂંદનારાં પક્ષીઓને ઓળખવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ સ્વાભાવિકપણે દૂર થઈ જાય. તેઓ ખરેખર સુંદર અને ધ્યાનાકર્ષક બની જાય !

શ્રી અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી, ડૉ. મૌલિક વરુ, મારો ભાઈ રોહિત અને હું - અમે ૧૧મી એપ્રિલે ૨૦૧૦ના રોજ જામનગરના બાલાછડી નજીકના સમુદ્રકિનારે ગયા. અશ્વિનભાઈ તથા ડૉ. મૌલિકભાઈ સ્થળ વિશે પરિચિત હોવાથી અમે ઘણાં પક્ષીઓ જોયાં. મુખ્ય અવલોકનો નીચે મુજબ છે.

૧. નાનો ગડેરો (Bar-tailed Godwit) : અમે લગભગ ૪૦ પક્ષીઓ જોયાં જે પ્રજનન પરિવેશના વિવિધ તબક્કામાં હતાં. પૂર્ણતઃ સજ્જ પક્ષીઓ ઘેરા ઈંટિયા લાલ રંગના પેટાળને લીધે આંખ આંજી દે તેટલાં ધ્યાનાકર્ષક લાગતાં હતાં.

૨. મોટી બાટણ (Grey Plover) : ૪ પક્ષીઓ જેમાંનાં ૨ સંપૂર્ણ પ્રજનન પોશાકમાં; ચળકતી પીઠ અને કાળું પેટાળ.

૩. દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper) : આશરે ૨૦ પક્ષીઓ જેમાંનાં કેટલાંક પ્રજનનની વેશભૂષામાં.

૪. કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin) : ૫૦થી ઉપર પક્ષીઓ જોયાં. કાળા પેટવાળાં કેટલાંક પક્ષીઓ પ્રજનનના વેશની ચાડી ખાતાં હતાં.

૫. શ્વેતપીઠ કીચડિયો (Curlew Sandpiper) : રાતું ગળું અને પેટાળ ધરાવતાં કેટલાંક પ્રજનન-પોશાકધારી પક્ષીઓ સાથે આશરે ૫૦થી ઉપરની સંખ્યા.

૬. શ્વેતનેણ કીચડિયો (Broad-billed Sandpiper) : કુલ ૩ પક્ષીઓ. પ્રજનનના ફેરફારો સાથેનું એક પક્ષી જેમાં પીઠ પર ભીંગડાં જેવી ભાત અને લાક્ષણિક વિભાજિત નેણ (split supercilium).

દૃષ્ટિગોચર થયેલાં અન્ય કાદવિયાંમાં નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover), ખલિલી

(Eurasian Curlew), શંખલો (Crab-Plover), અબલખ (Eurasian Oystercatcher), રાતાપગ (Common Redshank), કાળો રાતાપગ (Spotted Redshank) વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

જામનગર વિસ્તારમાં પ્રજનન પોશાકમાં પરિવર્તિત યાયાવરોને જોવાની અને તેમની તસવીર લેવાની ઘણી સુંદર તકો છે. તળાવો, સાગરકાંઠો, અફાટ કાદવિયા વિસ્તારો, ખારા પાણીનાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો (lagoons) વગેરેને લીધે કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ માટે અહીં સુંદર - અનુકૂળ પર્યાવરણ સર્જાય છે.

પ્રસાદ ગણપુલે

પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, નજરબાગ સ્ટેશન સામે, મોરબી-૩૬૩૬૪૨

૨૪જુની નોંધપોથી

૧૮ સપ્ટેમ્બર '૦૮ દિવસે હું રિક્ષામાં બેસી અમદાવાદથી બગોદરા જવાના રસ્તે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે નીકળ્યો. રસ્તામાં બાવળા પહેલાં એક જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં આવેલ ગાંડા બાવળની ઝાડીમાં સફેદ કાંકણસારની માળા વસાહત જોઈ. ખાવા માટે વલવલતાં ચીસો પાડતાં બચ્ચાંને જોયા. ત્યાંથી આગળ વધી જમણી બાજુ આદ્રોડા ગામ તરફ આગળ જતાં ઘાબાજરિયાના છોડમાં માળામાં આવ-જા કરતી રેખાવાળી સુગરી (Streaked Weaver)ને જોઈ. આદ્રોડા ગામ પાસે જ ઘાબાજરિયા (Typha) પર પાનસુગરી (Black-breasted Weaver) જોઈ, તેની તસવીરો ઝડપી. અહીંથી મારી સાથે નળસરોવરનો 'ઓટમેન' કાસમ પણ જોડાયો. એક ખેતરમાં ૨૧ જેટલાં સારસ (Sarus Crane) ચરી રહ્યાં હતાં. તે પૈકી એક બચ્ચું હતું. એક ખેડૂતને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે વર્ષાઋતુમાં સારસની સંખ્યા આટલી તો રહેતી જ હોય છે, ક્યારેક આનાથી પણ વધી જાય છે. અમે આગળ વધ્યા. નાદરોળા ગામ પહેલાં એક ખેતરમાં પાનલવા (Greater Painted-Snipe)ના જોડાને જોયું. તસવીરો

લીધી, પરંતુ ડાંગરના છોડ વચ્ચે આવી જવાથી સ્પષ્ટ ન આવી. અમે પક્ષીઓનું અવલોકન કરતાં નાનોહરા ગામ વટાવી ઝાંબ થઈ ઉપરદલ આવ્યા. કાસમ અને બુધાભાઈ નળસરોવર જવા નીકળ્યા અને હું અમદાવાદ પરત આવ્યો.

૨૩ સપ્ટેમ્બર '૦૮ના દિવસે સાણંદ વાયા ઉપરદલ નળસરોવર વચ્ચે પક્ષીઓનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો ત્યાં અણિયારી ગામ પાસે એક ખેતરની પાળી પર કાળી સમડી (Black Kite) જેવા એક પક્ષીને જોયું. તેની મુખાકૃતિ લગભગ કાળી સમડીને મળતી આવતી હતી પરંતુ ગળા પરના લહેરાતા વાળ, તામ્રવર્ણી કાયા, પીળા પગ, ચાંચના બે ફાડિયા જ્યાં મળે (cere) ત્યાંનો પીળો ભાગ તેને સમડીથી અલગ પક્ષી હોવાનું દર્શાવી રહેલ હતું. તાજેતરમાં જાન્યુઆરીના અંતમાં કચ્છ જવાનું થયું, એ દરમિયાન મોટી વિરાણીમાં શ્રી જે. કે. તિવારીનો ભેટો થયો. તેમને પેલા સમડી જેવા પક્ષીના ફોટા બતાવ્યા. તેમણે સમડીની કોઈ પેટા જાતિ હોય તેમ જણાવ્યું. તારીખ ૨૧ ફેબ્રુઆરીના દિવસે રાજકોટના રાંદરડા ગામ પાસે આવેલ જંગલખાતાની નર્સરીમાં મળેલ પક્ષીપ્રેમીઓની બેઠકમાં મારી પાસેના સમડીવાળા ફોટા બતાવ્યા, તો સૌ એ વિષે એકમત થયા કે તે સમડીની પેટાજાતિ હોઈ શકે.

૨૭ સપ્ટેમ્બરથી ૧ ઓક્ટોબર દરમિયાન મેં અને કાસમે સંયુક્ત રીતે મળી નળસરોવરથી પૂર્વમાં કાયલા ગામ, દક્ષિણનાં ગણતર, મણિયારી, ઉપરદલ, ઝાંપ વગેરે ગામ વચ્ચે કરવામાં આવેલ પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન મોટી ધાનચીડી (Brown Rock Pipit) મોટો સડ્ ચંડૂલ (Eastern Calandra-Lark), સડ્ ચંડૂલ (Greater Short-toed Lark), મોટો કાબરો પિદ્ધે (Variable Wheater), મેંદિયો પિદ્ધે (Common Stonechat), કાબરો પિદ્ધે (Pied Bushchat) વગેરે નોંધ્યાં. નળસરોવરમાં દિવાળી માખીમાર (Spotted Flycatcher), કંઠીલો ચુગ્ગડ (Collared Scops-Owl), રવાઈડો (Short-eared Owl) જેવા મળ્યા. ધોળી કાંકણસાર (Oriental

White Ibis) દ્વારા કરવામાં આવેલો પાણીના એક સાપનો શિકાર પણ જોયો, તસવીરો લીધી. પીલુડી ઝાડ પર બદામી ફૂલકી (Common Chiffchaff) જોઈ. અહીં આ પક્ષી સામાન્ય છે.

૪ ઓક્ટોબરના દિવસે બજાણાના ઘુડખર અભયારણ્યમાં પક્ષીઓનું અવલોકન કર્યું. અહીં ટિલોર (Houbara), રણ ચંડૂલ (Greater Hoopoe-Lark), રણ શ્વેતકંઠ (Desert Warbler), ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier), પટ્ટી પટાઈ (Montagu's Harrier), પાન પટાઈ (Western Marsh-Harrier), મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle), શાહી ઝુમ્મસ (Eastern Imperial Eagle) જોવા મળ્યાં. રાત્રિ ધાંગધ્રામાં પસાર કરી.

૫ ઓક્ટોબરના દિવસે બજાણાથી પ્રતાપભાઈ ઝીંજુવાડિયાને મારી સાથે લઈ મોરબી જવા નીકળ્યો. અહીં શ્રી પ્રસાદભાઈ ગણપુલે મને મોરબીની નજીક આવેલ પાનેલી વીડી લઈ ગયા. ત્યાં ચાબુક દશરથિયાં (Franklin's Nightjar)ની સામૂહિક રાતવાસાવાળી જગ્યા બતાવી. તેમની સંખ્યા પાંચ જેટલી હતી. થોડી તસવીરો લીધી. મેં પ્રથમ વાર સામૂહિક રીતે રાતવાસો ગુજારતા દશરથિયાંને જોયા.

એ જ દિવસે આ બધા પક્ષીપ્રેમી ભાઈઓ પાસેથી વિદાય લઈ જામનગર જવા નીકળ્યો. ૬ ઓક્ટોબરના દિવસે નરારા, ચરકલાની મુલાકાત લીધી. અહીં નરારા ટાપુ પર ચંચળ (Red-necked Phalarope), કાચબરંગી (Ruddy Turnstone), સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck) જોયાં. મધ્યાહ્ન પછી ચરકલા પહોંચ્યા. અહીં શિયાળુ પોષાકમાં શ્વેતનેણ કીચડિયા (Broad-billed Sandpiper)ના ટોળાને જોયું. મારી સાથે જામનગરના પક્ષીનિરીક્ષક ચિરાગ સોલંકી હતા.

૭ ઓક્ટોબરના દિવસે ધ્રોળ, મોરબી થઈ કચ્છ જવા નીકળ્યા. એ જ દિવસે ફુલાય જઈ આગામી દિવસે તેરા અને તેની આસપાસના વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. પરંતુ માત્ર કાળું તેતર (Black Francolin) અને કાબરો રાજલાલ (White-Bellied

પીળચટો રણગોધલો

Minivet) જોવા મળ્યા. મારી ઇચ્છા તો ખડમોર (Lesser Frigatebird) જોવાની હતી, પરંતુ તે પૂરી ન થઈ.

ફરી હું ડિસેમ્બર મહિનાની ૧થી ૧૨ તથા જાન્યુઆરીની ૨૮થી ૩ ફેબ્રુઆરી, એમ બે વાર કચ્છ આવ્યો. એ દિવસો દરમિયાન છારીઢંઢમાં જોવા મળેલ પક્ષીઓમાં પીળચટો રણગોધલો (Cream-coloured Courser), મળતાવડી ટિટોડી (Sociable Lapwing), લાલપૂંછ મિલો (Rufous-tailed Wheatear), રણ દશરથિયા (Sykes's Nightjar), સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck) -૭, ઉપરાંત ફુલાયના મહમ્મદ દાદુ દ્વારા દેખાડવામાં આવેલ રણ દશરથિયાં (Syke's Nightjar)ની સામૂહિક રાતવાસાવાળી જગ્યા નોંધપાત્ર રહ્યાં. એ જ દિવસોમાં ફુલાય ગામથી દક્ષિણમાં આવેલ પીલુડીની ઝાડીમાં મસ્કતી લટોરા (Hypocolius) જોવા મળ્યા.

૩૧ જાન્યુઆરીના દિવસે નલિયા જઈ જંગલખાતાના અધિકારી શ્રી આઈ. આઈ. નાગોરીને મળ્યો. મેં ઘોરાડ જોવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. તેઓએ સહકાર આપવાની ચેષ્ટા કરતાં કહ્યું, “હમણાં ઘોરાડ જોવા મળતાં નથી. કદાચ તમને ટિલોર જોવા મળી

જાય.” તેમણે પૂરેપૂરો રસ લીધો, બીડના ચોકીદાર શ્રી ગોપાળભાઈ તથા કર્મચારી શ્રી મનોજભાઈ અબોટીને મોકલી આપ્યા. અમે ત્રણેએ બુડિયા ગામ તરફના મીઠાનાં અગરોમાં પક્ષીઓનું અવલોકન આરંભ્યું. અહીં માછલાંના શિકારમાં વ્યસ્ત કાળીડોક ઢોક (Black-necked Stork)ના યુગલને જોયું. એ દરમિયાન અહીં ઠેરઠેર સાંઢા દ્વારા બનાવવામાં આવેલ દર જોયા. અહીં જંગલખાતાનો ચોકીદાર હજી તેની સંપૂર્ણ દેખરેખ રાખે છે તે જાણી આનંદ થયો. રસ્તામાં મોટી ધાનચીડી (Brown Rock Pipit), મોસમી ટીસો (Long-legged Buzzard), નાનો ટીસો (Common Buzzard) અને પાનપટ્ટાઈ જોવા મળ્યાં. પાનપટ્ટાઈ દ્વારા શિકાર કરવામાં આવેલ પીળાપગ ધોમડા (Yellow-legged Gull)ને ઉઠાવી જવામાં તેને મળેલી નિષ્ફળતા જોઈ.

રજની ત્રિવેદી

૨૨-સી, મંગલદીપ ક્લેટ્સ, સેટે. રોડ, જોધપુર ગામ પાસે, અમદાવાદ-૧૫

મધિયા બાજની દુર્લભ તસવીર

તા. ૧૩-૧૧-૦૭ના રોજ હું અને પ્રિતેશ પટેલ વડોદરાથી આણંદ જઈ રહ્યા હતા. આણંદ નજીક નાવલી ગામથી થોડા કિ.મી. પહેલાં એક શિકારી પક્ષીને એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર જતું જોયું. તેનું નજીકથી અવલોકન કરવા તથા તેની તસવીર લેવા અમે પક્ષી જે વૃક્ષ પર બેઠેલ હતું તે વૃક્ષ નજીક ગયા. નજીકથી જોતા તે પક્ષી મધિયો બાજ (Oriental Honey-Buzzard) જણાયો. પ્રિતેશ પટેલે પોતાના કેમેરા વડે તેની તસવીરો લીધી. તે દરમિયાન મને બાજની આસપાસ જોતા એક મધપૂડો દેખાયો. મધિયો બાજ તેના નામ પ્રમાણે મધપૂડો ખાય છે એ જાણકારી હોવાથી પ્રિતેશને કહ્યું કે આ બાજ મધપૂડા પર જવો જોઈએ. આ ક્ષણનું ‘ડોક્યુમેન્ટેશન’ કરવા અમે બંને મિત્રો મધપૂડા પાસે પક્ષીને જાણ ન થાય એમ બેસી ગયા. મધમાખીઓના જોખમને અવગણીને આ ક્ષણને કેમેરામાં કેદ કરી દીધી. આ તસવીર દુર્લભ હતી અને ‘ઈન્ડિયા નેચરવોચ’

નામની 'વેબસાઈટ'ના ૨૦થી વધુ પ્રકૃતિવિદો તથા તસવીરકારોના મત મુજબ આ ઘટનાનું ડોક્યુમેન્ટેશન પ્રથમ વખત થયેલું છે, જે અમારા માટે ગર્વની વાત હતી.

વરતેજ, ભાવનગર

ધારીની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૦-૧-૧૦

* ખોડિયાર જળાશય :

સીંગપર (Northern Pintail) - ૨૫, ફાટીયાંચ ઢોંક (Asian Openbill-Stork)-૧, મોટો ગડેરો (Black-tailed Godwit)-૨, ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard)-૧૦, નાની મુરઘાબી (Common Teal)-૮, ગજપાઉં (Black-winged Stilt)-૫, નાનો પતરંગો (Small Bee-eater)-૩, રાખોડીશિર પીળકિયો (Yellow Wagtail), ૪ કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern)-૨, પિયાસણ (Eurasian Wigeon)-૩૦, મોટો હંજ (Greater Flamingo)-૩૫.

* નાની વડાળ વીડી, સાવરકુંડલા

શ્વેતનેણ ટીસો (White-eyed Buzzard)-૧ ઉડાનમાં જોયો.

* માલણ સિંચાઈ બંધ, ખૂંટવડા-મહુવા :

શિયાળુ ટીસો (Long-legged Buzzard)-૧.

તા. ૨૪-૨-૧૦

* ખોડિયાર જળાશય :

ગયણો (Northern Shoveller)-૧૪૦, નાનો કાજિયા (Little Cormorant)-૧૬૦, મોટો ગડેરો-૨૫, ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck)-૬૦, ગજપાઉં-૩૫, ધોળીઆંખ કારચિયા(White-eyed Pochard)-૨, શ્વેતનેણ કીચડિયો (Broad-billed Sandpiper)-૭, ભગતડું (Common Coot)-૫૦, જળમુરઘી (Common Moorhen)-૩૦, મોટા હંજ-૨૦, ચમચા (Eurasian Spoonbill)-૨, કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)-૪૦, ભગલી સુરખાબ (Brahminy Shelduck)-૩૫, ફાટીયાંચ ઢોંક-૫,

કાર્તિક ઉપાધ્યાય

૧૦૪, પ્રેમસાગર એપાર્ટ. ઇલોરા પાર્ક, વડોદરા-૩૯૦૦૧૧

પ્રિતેશ પટેલ

વિદ્યાર્થી-માસ્ટર્સ ઓફ જીઓમેટ્રિક્સ, સેપ્ટ યુનિ., વડોદરા.

સારસ-નોંધ

તા. ૧૭-૨-૧૦ના રોજ મારે ઈન્સ્ટિટ્યુટના કામ બાબત મારા ઉપરી સાથે ધોલેરા જવાનું થયું હતું. ધોલેરાથી પાછા ફરતી વખતે, ધોલેરાથી લગભગ ૧૦ કિ.મી. દૂર ખુલ્લા ખેતરમાં રસ્તાથી ખૂબ જ નજીક સારસની એક જોડી જોવા મળી. બંને સારસ પક્ષી એક દિશામાં સ્થિર ધ્યાન ધરી ઊભા હતા. મારી સાથે આવેલા અધિકારી શ્રી વૈભવ મંત્રીને આ સારસ મેં બતાવ્યાં. તેઓ આ પક્ષી જોઈને ખૂબ ખુશ થયા હતા.

તા. ૧૬-૨-૧૦ના રોજ લગભગ સાંજના ૫.૩૦ સમયની આસપાસ બે શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gull) અલંગના દરિયાકિનારે જોવા મળ્યા હતા.

આ ઉપરાંત મારા ગામની નજીક આવેલા ખોડિયાર મંદિરના તળાવની મુલાકાત માટે તા. ૨૧-૨-૧૦ના સાંજના સમયે હું ગયો હતો. જ્યાં કુંજ (Common Crane) - ૧૨, ટીલિયાળી બતક (Spot-billed duck) - ૧૫, નકટા (Comb Duck) - ૭, ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) - ૨, નાની મુરઘાબી (Common Teal) - ૪, મોટો ધોળો બગલો (Large Egret) - ૩, ગજપાઉં (Black-winged Stilt) - ૬ જોવા મળ્યા હતાં.

કૃષ્ણકાંત ડી. બક્ષી

Publisher, Printer and Editor : Dr. Bakul Trivedi, 19/414, Satyagrah Chhavni, Satellite Road, Ahmeabad 380015. Owner : Vihang Research Foundation, Ahmedabad. Printed at : Bhagwati Offset, Bansidhar Esate, Bardolpura, Ahmedabad-380001. Laser Typesetting : Sharda Mudranalay, 201 Panchwati 1st Lane, Ambawadi, Ahmedabad-380015.

કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover)-૨, સીંગપર-૨૫, કરકરો (Demoiselle Crane)-૧૧ (લગભગ ૧૦ વર્ષ બાદ ફરીથી આટલી સંખ્યામાં નોંધાયા), શાહી ઝુમ્મસ (Eastern Imperial Eagle)-૧ (સવારે સાત વાગ્યે વીજળીના થાંભલા પર બેઠેલો જોયો).

* લાખાપાદર બંધ :

ભગતડાં-૧૫૦, મોટા કાજિયા (Large Cormorant)-૧, ફાટીયાંચ ઢોંક-૩, ટીલિયાળી બતક-૧૦, કાળી કાંકણસાર-૧૫૦, મોટો ધોળો બગલો (Large Egret)-૧, નાનો ધોળો બગલો (Little Egret)-૧, કબૂત બગલો (Grey Heron)-૧, ઢેર બગલો (Cattle Egret)-૫૦, ચમચા-૧૫, નકટા (Cumb Duck)-૨૫૦.

ધારીમાં નીલ કસ્તૂરો

મારા ઘરે જ્યાં પક્ષીઓને રોજિંદી ચણ નાખવામાં આવે છે ત્યાં ૧૭-૨-૧૦ના રોજ એક નીલ કસ્તૂરો (Chestnut-bellied Rock-Thrush) જોવા મળ્યો. ત્યાંથી સામે એક પડતર મકાન છે ત્યાં લપાતો-છુપાતો ઊડી ગયો. તા. ૨૭-૨-૨૦૧૦ના રોજ તે બીજી વાર જોવા મળ્યો. અગાઉ બે વર્ષ પહેલાં આ જ રીતે ફેબ્રુઆરીની ૨૫મી તારીખે નીલ કસ્તૂરો જોયો હતો.

શ્રી અજિત ભટ્ટ,

૧, ભારદ્વાજ, સરદારનગર-૧, એસ.ટી. ડેપો પાસે, ધારી-૩૬૫૬૪૦

રાખોડી કોયલનું પ્રથમ ગાન

તા. ૨૦-૩-૨૦૧૦ના રોજ સવારના ૭-૨૮ મિનિટે ઋતુમાં પ્રથમ વાર રાખોડી કોયલ (Plaintive Cuckoo)નું ગાન સાંભળવા મળ્યું.

ડૉ. પીયૂષ પટેલ

એક્સ-રે ક્લિનિક, અવિ આર્ટ્સ, હાલર રોડ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧

ખંભાતનો અખાત

શ્રી ઉદયભાઈ, કુણાલ નાયક, અને રોહિતભાઈએ તા. ૧૩ અને ૧૪ માર્ચ ૨૦૧૦ના બે દિવસ માટે

ખંભાતનો અખાત ખેડી, રાત્રિ દરિયામાં ગાળવાની યોજના બનાવી અને તેમાં સાથે જોડાવાની મને તક મળી. રાહ જોવા વગર સાથે થઈ ગયો.

ખંભાતનો આખોય અખાત કાદવ અને કીચડ વાળો છે. દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતા અખાત છીછરો થતો જાય છે. પશ્ચિમ કાંઠાના અલંગ અને પૂર્વ કિનારાના જંબુસર તાલુકાના કાવી વચ્ચે તો કાદવના નાના મોટા બેટ છે, જે ચેર (Mangrove)થી ભરેલા છે. ઓટ વખતે ખુલ્લા થતા આ બેટ ભરતી વખતે ઝડપથી પાણીમાં ડૂબી જાય છે, જે અજાણ્યા માટે જીવલેણ બની શકે છે.

અખાતના પૂર્વ કિનારે દમણથી ખંભાત અને પશ્ચિમ કિનારે ખંભાતથી રાજુલા સુધીના કાંઠા વિસ્તારના વિવિધ સ્થળની મુલાકાત મેં લીધી છે. પરંતુ પાણી વચ્ચેના બેટ જેવા કે, રોણિયો, રોગાનો ભાઠો (Malcom Bank) વગેરેને જોવા એક લઘવો હતો. તેની પક્ષીસૃષ્ટિ અને અન્ય જીવસૃષ્ટિને નિહાળવાની આ એક અમૂલ્ય તક હતી.

ભરૂચથી સાથે જોડાયેલા પરિક્ષેત્ર વનસંરક્ષક શ્રી પટેલના વડપણ હેઠળ અને એમજે જ પસંદ કરેલી હોડી અને તેના ચાલકના માર્ગદર્શન પ્રમાણે અમારે આગળ જવાનું હતું.

સવારના લગભગ ૮ વાગતાં અમે ભરૂચથી દહેજ આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી ખાવાપીવાનો પૂરતો સામાન લઈ હોડીમાં ગોઠવાયા અને આગળ વધ્યા. દરેક મિનિટે દશ્ય બદલાતા હતા. અવારનવાર એકલ દોકલ ધોમડા, વા બગલી કે બગલામાંથી કોઈ એકાદ અમારી નજીકથી પસાર થતું હતું. પંદરેક મિનિટ આગળ વધ્યા હોઈશું ત્યારે ત્રણ 'ડોલ્ફિન' નજીકથી જોવા મળી. બપોરના સમયે ૮ થી ૧૦ નાના કાજિયા (Little Cormorant) નજીકથી પસાર થયા. ત્યાર પછી દૂર દૂર ૬-૭ રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) જોઈ. દોઢ બે વાગતા રોણિયાના કિનારા નજીક પહોંચ્યા. ત્યાં લગભગ ૩૦૦થી વધારે શંખલા (Crab Plover) જોયા, તેમ જ કબૂત બગલો (Grey Heron), પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork), મોટો ગડેરો

(Black-tailed Godwit), સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis), મોટા અને વચેટ ધોળા બગલાં (Large and Median Egret) છૂટાછવાયા હતાં. કિનારે કિનારે આગળ જતા દૂર અલગ-અલગ જગ્યાએ નાના હંજ (Lesser Flamingo)નાં નાનાંમોટાં ટોળાં દેખાવા લાગ્યાં. તેમની વચ્ચેનું અંતર ઘણું જ હતું, પરંતુ આશરે લગભગ ૧૫થી ૨૦ હજાર સુધી તો જરૂર હશે. અમે બધા ખુશખુશાલ હતાં. નાના હંજની ગુલાબી યાદ ઝાંખી થાય તે પહેલા થોડે દૂર ફરીથી ૩૦૦ જેટલા શંખલા જોવા મળ્યા. સાથે સાથે છૂટાછવાયા ઊડાઊડ કરતા પીળાપગ ધોમડા (Yellow-legged Gull), શ્યામશિર અને લડાખી ધોમડા (Black-headed and Brown-headed Gull), કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern), મોટી વાબગલી (Caspian Tern), કબૂત બગલો અને પીળીચાંચ ઢોંક વગેરેને જોયા.

સાંજ પડવા આવી હતી. ઓટ શરૂ થઈ ગઈ હતી. અમે કાવી તરફ જઈ રહ્યા હતા. પરંતુ છીછરા પાણીમાં આગળ વધવું મુશ્કેલ જણાતા હોડી ઊભી રાખી. દરમ્યાન એન્જિન બગડ્યું એથી હોડીને ઓટના વળતા પ્રવાહની મદદથી ઊંડા પાણીમાં જઈ શકાય એટલે દૂર ખેંચાવા દીધી, જેથી બીજા દિવસે કોઈ મદદ મળી શકે. આગળ જતા હોડી સાવ અટકી ચાલકે બંને બાજુ બે બે લાંબા વાંસ કાદવમાં ખોસી તેની સાથે કઠેરાને બાંધ્યો

જેથી હોડી કોઈ એક બાજુ ઢળી ન પડે.

સૂર્યાસ્ત થવાને થોડી વાર હતી. સૂર્ય પ્રકાશ નારંગી થવા લાગ્યો હતો. ઓટનાં પાણી જલદી વહી રહ્યાં હતાં. દૂર દેખાતા ટાપુના કિનારે અસંખ્ય પક્ષી હતા. ત્યાં પહોંચવાના જુદા જુદા મંતવ્યોની આપ-લે પૂરી થાય તે દરમિયાન હોડી આસપાસ પણ કાદવવાળી જમીન દેખાવા માંડી. ઓસરતાં જતાં પાણીની કિનાર અમારી નજીક અને નજીક આવતી રહી, સાથે સાથે દૂરનાં પક્ષી પણ નજીક લાવતી રહી. એમાં મુખ્યત્વે ખલિલી (Eurasian Curlew), નાની ખલિલી (Whimbrel), નાની અને મોટી ઢોંગીલી (Lesser and Greater Sand Plover), કાંઠલાવાળી નાની અને મોટી ઢોંગીલી (Little and Common Ringed Plover), ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover), દરિયાઈ અને નાની તુતવારી (Terek and Common Sandpiper), કાળીપીઠ અને શ્વેતપીઠ કીચડિયા (Dunlin and Curlew Sandpiper), દરિયાઈ કીચડિયો (Sanderling), ઉલટીચાંચ (Pied Avocet), ગજપાઉં (Black-winged Stilt), કબૂત બગલો, દરિયાઈ બગલો, નાના અને મોટા સફેદ બગલા અને શ્યામશિર તેમજ લડાખી ધોમડા વગેરે હતા. પરંતુ આ બધામાં અફાટ વિસ્તાર, અપૂરતો પ્રકાશ અને અગણિત સંખ્યામાંથી દરેક જાતિની કુલ સંખ્યા ગણવી એ "ગખીદાસ"નો ચંદ્ર મેળવવા જેવું લાગ્યું એટલે

ખંભાતના અખાતમાં...

તસવીર : ડૉ. રાઘવજી બલર

પળોજણ પડતી મૂકી.

હવે સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો. જમીન બધી ખૂલી ગઈ હતી. પાણીનાં ઝાબોલિયાં અને કાદવના તરંગો સોનેરી ચમકતા હતાં. હોડીના એક છેડાને અડીને જ ધસમસ વહેતા પાણીનો એક વહેળો હતો. થોડે દૂર એ વહેળાના કિનારા પર એક દરિયાઈ સાપ દેખાયો. દરિયાના બધા સાપ ઝેરી હોય છે. અને એની પૂંછડી પાતળી પટ્ટી જેવી હોવાથી પાણીમાં ઝડપથી તરી શકે છે. પણ જમીન પર તેની ગતિ બહુ જ ધીરી થઈ જાય છે. જળસાપ જોવા ઉદયભાઈ એની નજીક ગયા. એટલી વારમાં બીજો સાપ પણ જોવા મળ્યો. એ બન્ને સાપ પાણીના વહેળામાં ધસી ગયા. ત્યાર પછી અમે ધ્યાનથી જોયું તો વહેળામાં એક પછી એક એમ અસંખ્ય જળસાપ નીકળ્યા કરતા હતા. મેં અને રોહિતભાઈએ ૧૦૦-૧૨૫થી વધુ ગણ્યા પણ એ અવિરતપણે આવતા રહેતા હતા. વહેળાના સામા કિનારે ત્રણ જગ્યાએ જળસાપનું પ્રજનન પણ જોવા મળ્યું. સાપની કેટલીક જાતમાં પ્રજનન સમયે હજારોની સંખ્યામાં એકત્ર થતા હોવાની વાત 'ડિસ્કવરી ચેનલ'માં જોઈ હતી, એ જ વાત આજે પ્રત્યક્ષ જોવા મળી.

અંધારું થવા માંડ્યું હતું. નીચે ઊતરેલા બધાના પગ અને કપડા કાદવથી ખરડાયેલા હતા. મહામહેનતે સાફ કરી હોડીમાં ગોઠવાયા. પવન બિલકુલ ન હતો. ઉકળાટ અને ગંદી વાસ અસહ્ય હતી. બધા પરસેવાથી નીતરતા હતા. કલાકેક પછી જમીનની લહેર શરૂ થઈ. વાતાવરણ ઠંડું થયું. મઝા આવવા માંડી. ઘનઘોર અંધારામાં અસંખ્ય તારા ચમકતા હતા. દૂર ક્ષિતિજ ઉપર જુદા જુદા ગામ અને શહેરની બત્તીનો ચળકાટ હતો. ડેક ઉપર જેને જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં લંબાવ્યું. સૂતા સૂતા થતી વાતોમાં દરિયાઈ જળસાપ મુખ્ય રહ્યો. અર્ધી રાત્રિ પછી તો ઓઢવું પડ્યું. છતાં પણ ઠંડી લાગતી હતી.

વહેલી સવારે બધા તાજગી સાથે ઊઠ્યા. ચારે બાજુ કાદવ અને તેમાં વહેતા નાના નાના વહેળા હતા. દૂર ક્ષિતિજ ઉપર નાના હંજનાં નાનાંમોટાં ટોળાંએ પ્રભાત ગુલાબી બનાવ્યું હતું. ગઈ કાલે જોયેલાં અને આજે જોયેલાં નાનાં હંજનો અંદાજ ૩૫૦૦૦ કે તેથી

થોડો વધુ હોવાનો મૂકાયો.

હોડી બપોરની ભરતી સુધી ચાલી શકે તેમ ન હોવાથી અમે બધા જ નીચે ઊતરી ગયા અને મન ફાવે ત્યાં પક્ષીઓ જોતા રહ્યા. બધાને નિરાંત સાથે ઉચાટ પણ હતો, “પાછા કેવી રીતે જશું ?”

બપોરના ભરતી આવી. હોડી તરતી થઈ. એન્જિન ચાલુ કરવાના શરૂઆતના પ્રયત્નો નિષ્ફળ રહ્યા. પછી શ્રી ઉદયભાઈની સલાહ માની ફરી પ્રયત્નો થયા, અને એ સફળ રહ્યા. એન્જિન ચાલુ થયું, નહીંતર બીજી કોઈ હોડી મંગાવી તેની પાછળ ઘસડાતા ઘસડાતા નજીકના કિનારા સુધી જવાનું હતું. પરંતુ હવે અમે સ્વતંત્ર હતા. મુસાફરી ટૂંકાવવી પડી અને જંબુસર તાલુકાનું “જાંબડી” ગામ વધુ નજીક પડતું હોઈ ત્યાં જવાનું નક્કી થયું.

— ડૉ. રાઘવજી બલર

એ, સ્વીટ હોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ફાઉન્ડેશન પાસે, અમદાવાદ-૧૫

ટયૂકડી નિરીક્ષણનોંધ

* તા. ૨૯-૧૧-૦૯ના રોજ આજી-૨ જળાશયની મુલાકાત દરમ્યાન ૫૦૦થી વધારે મોટા હંજ (Greater Flamingo) જોવા મળેલ. તે ઉપરાંત ગુલાબી પેણ (Great White Pelican) અને રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican), ઝાડી પર બેસી નાસ્તો કરતો મત્સ્યભોજ (Osprey) અને ખાસ વિશેષમાં સતત બોલતો રેતિયો લટોરો (Rufous-tailed Shrike) રાજકોટમાં પ્રથમ વાર નિહાળ્યો.

* તા. ૨૫-૧૨-૦૯ના રોજ રાંદરડા જળાશયે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં ગયણા (Northern Shoveller), લુહાર (Gadwall), ચોટીલી કારચિયા (Tufted Duck), સાખોડી કારચિયા (Common Pochard), ચેતલા (Garganey), નાની મુરઘાબી (Common Teal), પિયાસણ (Eurasian Wigeon), ટીલિયાળી બતક (Spot-billed Duck), નકટા (Comb Duck), મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe), મત્સ્યભોજ, જલમુરઘી (Indian Moorhen), નીલ જલમુરઘો

(Purple Moorhen) વગેરે હતાં. તે ઉપરાંત, સામે બાવળિયે આરામ કરતી સર્પગ્રીવ (Darter) ૩૦ જેટલી મોટી સંખ્યામાં પ્રથમ વાર એક સાથે જોઈ. પછી એક સર્પગ્રીવને માછલીને ૧૫થી વધુ વાર ઉછાળીને ઝિલતી જોવાની મજા પડી. તેમાં વચ્ચે વાબગલી માછલી આંચકી લેવા પણ આવી.

* તા. ૨૬-૧૨-૦૮ના રોજ ન્યારીના રસ્તે સવારના પ્રકાશમાં સુંદર તુરૂમ્તી (Red-headed Falcon) સાંઠીકડે બેઠેલી જોવા મળી ગઈ; તો શરમાળ તપખીરી સંતાકૂકડી (Brown Crake) ચિયા વચ્ચે નજરે ચડી.

* તા. ૧૫-૦૧-૧૦ના રોજ થોળ પક્ષી અભયારણ્યમાં આશરે ૩૦૦ ગાજહંસ (Greylag Goose), ૧૦૦ જેટલા રાજહંસ (Bar-headed Goose), ૧ શાહી ઝુમ્મસ (Eastern Imperial Eagle) અને ૩ સારસ (Sarus Crane) નિહાળ્યા.

* તા. ૧૬-૧૭-૦૧-૧૦ના રોજ નળ પક્ષીગણતરીમાં એક વિશેષ પક્ષી નાની ગારખોદ (Jack Snipe) એકદમ ગોપિત થઈ કાદવમાં બેઠેલી અને વિક્ષેપ પામી ઊડીને ફરી બેસતી નજરે ચડી.

* તા. ૭-૦૨-૧૦ના રોજ આજી-૧ જળાશયમાં ૧૦૦૦ જેટલા શ્યામશિર ધોમડા (Black-headed Gull), ૧ કાળીપીઠ ધોમડો (Heuglin's Gull), ચોટીલી કારચિયા, ૧૨ મોટી ચોટીલી ડૂબકી વગેરે હતાં; જ્યારે ૨૮-૦૩-૧૦ની મુલાકાત વખતે ૩૧ મોટી ચોટીલી ડૂબકી, ૩૦૦ કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern), ૧૫૦ કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) બેટડા પર હતી.

* તા. ૧૪-૦૩-૧૦ની જામનગરની મુલાકાતમાં મૌલિક વરુ અને અશ્વિન ત્રિવેદીએ શોધી રાખેલ ૪૦૦થી વધારે શ્વેતનેણ કીચડિયા (Broad-billed Sandpiper), તથા કાળાપેટ કીચડિયા (Dunlin) બેડી બંદર પાસે, ૧ નીલશિર (Mallard) લાખોટા તળાવે અને ૨૫ ગુલાબી તૂતી (Common Rosefinch) અને ૪ શ્યામશિર ગંદમ (Black-headed Bunting) રણજિત સાગર જળાશય પાસે મેં અને પ્રસાદ ગણપુલેએ જોયા.

* તા. ૧૭-૩-૨૦૧૦ના રોજ ચકલી (House Sparrow)ને સરગવાની કળીઓ ખાતી જોઈ.

* તા. ૨૪-૦૩-૧૦ની દીપકભાઈ રિંડાણી સાથે ન્યારી-૧ની મુલાકાતે બેટડા પર ૧૦૦ જેટલી કેંચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) પ્રજનનની વર્તણૂકમાં જોઈ અને ખાસ ૧ જળહળ (Indian Skimmer) પણ બેટ ઉપર બિરાજમાન હતું. ૧૦૦ જેટલા કરકરા (Demoiselle Crane) પણ હતી.

* તા. ૨૮-૦૩-૧૦ના રોજ દીપકભાઈ રિંડાણી અને અતુલભાઈ કાલરિયા સાથે રાંદરડા શિયાળુ પક્ષીઓની સાથે ૩ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana), ૨૦ ચેતવા (Garganey) અને ૧ ઊજળાપગ કીચડિયો (Temminck's Stint) જોયો. સાથે સાથે ગુલાબી પેણ, નાનાં કાજિયાં અને કાશ્મીરી વાબગલીઓને સંપીને એક સાથે ખોરાક મેળવતાં જોઈ મજા પડી.

* તા. ૦૨-૦૪-૧૦ના રોજ રાંદરડા તળાવે વૃક્ષના થડ પર લડાખી ફૂલકી (Olivaceous Leaf-Warbler) પ્રથમ વાર જોઈ.

* તા. ૧૧-૦૪-૧૦ના દિવસે દીપકભાઈ રિંડાણી સાથે ઈશ્વરિયા તળાવની મુલાકાત વેળાએ ૩૦૦થી વધુ ગયણા અને થોડી ચેતવા સુંદર પ્રજનન પોષાકમાં જોયા. અન્ય કીચડિયા સાથે સામાન્ય રીતે દરિયા કાંઠે જોવા મળતા ૩ શ્વેતપીઠ કીચડિયા (Curlew Sandpiper) પણ જોયા.

* તા. ૨-૦૫-૧૦ના રોજ પ્રસાદ ગણપુલે સાથે નવલખીની મુલાકાત દરમિયાન શિયાળુ પક્ષીઓમાં ૮ ખલિલી (Eurasian Curlew), ૨ ગયણા, ૧ પિયાસણ, અને પ્રજનન પોષાકમાં શોભતા શ્વેતપીઠ કીચડિયાનું ટોળું જોયું, જેમાં કાળાપગ કીચડિયા (Little Stint) પણ હતી.

* તા. ૧૬-૦૫-૧૦ના રોજ ભાવેશ ત્રિવેદી સાથે ન્યારી-૧માં પાણી ઓછું થતા આવેલા ૪૦૦થી વધારે ફાટીયાંચ ઢોક (Asian Openbill-Stork), મોટા હંજ (Greater Flamingo), મોટા ચકવા (Great Stone Plover) અને ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) જોઈ. ઉપરાંત, નાના તેજપર (Small Pratincole)ને પ્રજનન વર્તણૂકમાં જોયાં.

* તા. ૩૧-૦૫-૧૦ના રોજ નરેન્દ્ર દોશી અને શ્રી એમ. જી. મારુતિ સાથે મચ્છુર બંધની મુલાકાત દરમ્યાન ૬ સારસ ૨ બચ્ચાં સાથે, તથા આશ્ચર્ય સાથે ઉનાળામાં ૧ કરકરો નિહાળ્યા. બપોર બાદ ભાવેશ ત્રિવેદી અને રોહિત ગણપુલે સાથે મોરબી નજીકની પાનેલી વીડીમાં ૪ ગોપિત થયેલાં સુંદર ચાબુક દશરથિયાં (Franklin's Nightjar) જોયા.

- અશોક મશરૂ

એ-૭, આલાપ હેરિટેજ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

ગીરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૨૩-૪-૨૦૧૦થી તા. ૨૭-૪-૨૦૧૦ સુધી ગુજરાત રાજ્ય વનવિભાગ દ્વારા આયોજિત કરવામાં આવેલ સિંહ ગણતરીમાં ભાગ લીધો. મને ફાળવવામાં આવેલા કનકાઈ વિસ્તારમાં સાવજ, દીપડા અને અન્ય વન્ય પશુઓની સાથોસાથ પક્ષીઓનાં દર્શન કરવાનો લાભ પણ મળ્યો. આ દિવસોમાં કરેલ પક્ષીનિરીક્ષણ દરમ્યાન જોવા મળેલ કેટલીક નોંધપાત્ર બાબતો આ મુજબ છે :

* તા. ૨૩મીના રોજ સાસણથી કનકાઈ જતી વખતે રસ્તામાં પાટડિયાના કૂંટિયા પર પક્ષીઓ નિહાળવા રોકાયા. અહીં ૬ જેટલી રાખોડીશિર કાબર (Grey-headed Starling) જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય થયું. ત્યાર પછી આગળ જતાં મિયાના કૂવા પાસે અને ત્યાર બાદ કનકાઈ પાસે નદીના પટમાં પાણી પીવા આવેલી રાખોડીશિર કાબર જોવા મળી. એ પછી પણ નિયમિત રીતે રાખોડીશિર મેના દેખાતી રહી. આ નિરીક્ષણો વખતે મારી સાથે શ્રી અશોકભાઈ મકવાણા, ડૉ. અતુલભાઈ ત્રિવેદી તથા શ્રી મિતુલભાઈ દેસાઈ હતા.

* શ્વેતનયના (Oriental White-eye) તથા જાંબલી શક્કરખોરા (Purple Sunbird)ને મોટી સંખ્યામાં નદીના પટમાં કાદવમાં ચાંચ નાખીને પાણી પીતાં જોયાં. પાણી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં આ પંખીઓ તેમાંથી તરસ છિપાવવાને બદલે કાદવમાંથી પાણી ચૂસવાનું જ પસંદ કરતાં હતાં. આ બન્ને પક્ષીની જીભ ફૂલમાંથી રસ ચૂસવા માટે વિશિષ્ટ રીતે અનુકૂલિત થઈ

છે તે કારણે આવું હોવાનું અનુમાન કર્યું. શ્વેતનયનાને વિપુલ સંખ્યામાં જાંબુનાં ફૂલમાંથી મધુરસ ચૂસતાં જોયાં.

આ દિવસોમાં ગીરમાં જોયેલાં ૭૦ પ્રજાતિનાં પક્ષીઓમાંથી કેટલાંક પક્ષીઓ નીચે મુજબ છે.

મોટો કશ્યો (Large Cuckoo-Shrike), અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher), રાખોડી રામચકલી (Great Tit), વન દશરથિયું (Indian Jungle Nightjar), સામાન્ય દશરથિયું (Common Indian Nightjar), ફૂટકી લલેડી (Rufous-bellied Babbler), મોટી ફડકફૂટકી (Jungle Prinia), લીલી બગલી (Little Green Heron), વન અબાબીલ (Crested Tree-Swift), ધોળીડોક ઢોક (White-necked Stork), નીલપંખો (Back-naped Monarch-Flycatcher), વન કશ્યો (Common Woodshrike), સામાન્ય તુતવારી (Common Sandpiper), વન ઘુવડ (Mottled Wood-Owl), ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent-Eagle) વગેરે.

નંદિતા મુનિ,

૫૦૮/૨, સેક્ટર-૪/બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૪

ટીસાનો માળો

એપ્રિલ, '૧૦ની સિંહ ગણતરી દરમ્યાન જાનવડલાથી આંબાવાળી ખોડિયાર તરફ જતાં સફેદનેણ ટીસા (White-eyed Buzzard)નો માળો જોયો. આ ઉપરાંત જ ૧-રાજગીધ (Red-headed Vulture) અને ૨-ગીધ (Indian White-backed Vulture) દેવાડુંગર નાકાથી આગળ જોયા.

યોગેન્દ્ર શાહ

કચ્છમાં કુંજ સર્વેક્ષણ નોંધ

તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૦ના રોજ 'કચ્છ નેચર ક્લબ' અને 'ગુજરાત ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ડેર્ટ ઈકોલોજી'ના સભ્યોએ સાથે રહીને બન્ની - કચ્છમાં કુંજ (Common Crane)નું સર્વેક્ષણ કરેલ હતું. તે દિવસે વહેલી સવારથી અમે ભુજથી બન્ની જવા નીકળી

ગયાં હત્યાં. બન્નીનાં ગામો જેવાં કે, બેરડો, ઉડઈ, ગોરેવાલી, ભીટારા, ભીરંડિયારા, ધોરડો, લુણા વગેરેથી સર્વેક્ષણ કરતાં કરતાં લગભગ સાંજે ૫.૪૦ વાગે કીરો ડુંગર પાસે પહોંચ્યાં; ત્યાં સુધી અમને ક્યાંય પણ કુંજ જોવા મળી ન હતી. અચાનક જ અમે કુંજનું ટોળું જોયું. અમે દૂરબીનથી લગભગ ૧૩૯૫ જેટલી કુંજની નોંધ કરી. ત્યાર બાદ, છારી ઢંઢ તરફ આગળ વધતાં લગભગ ૬.૨૫ વાગ્યાથી ૭.૩૦ સુધીમાં ૧૭,૯૧૦ જેટલી કુંજની ગણતરી કરી. હજુ પણ રાતવાસા માટે કુંજ છારીઢંઢ તરફ આવી રહી હતી. ૭.૩૦થી ૭.૪૫ દરમ્યાન અમે લગભગ ૯૫૦૦ જેટલી કુંજની ગણતરી કરી. આ રીતે બન્નીમાં કુંજ સર્વેક્ષણ દરમ્યાન અમે છારી ઢંઢના આજુબાજુના વિસ્તારમાં જ ૨૮,૮૦૫ જેટલી કુંજની ગણતરી કરી.

અધિન પોમલ

Co. પોમલ જ્વેલર્સ, વોકળા ચોક, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

જાગૃતિ શાલ

એસ.બી./૭, વર્ધમાનનગર, માધાપર, ભુજોડી હાઈવે, ભુજ-૨૦

કચ્છના નાના રણમાં પટ્ટી પટ્ટાઈ અને ઊજળી પટ્ટાઈનો રાતવાસો

ઘણા સમયની મારી ઇચ્છા ગયા માર્ચ મહિનામાં પૂરી થઈ. હું અને મારા મિત્રો અભય દવે તથા દીપક માંજરિયા કચ્છના નાના રણમાં રાત્રિ ગાળી શક્યા.

આ માટેની જરૂરી મંજૂરી મળતા અમે સાંજે ૪ વાગે બજાણાથી રણમાં પ્રવેશ્યા, અને થોડી જ વારમાં અમે દૂર એક દોડતું વરુ જોયું. ત્યાર બાદ સુકાતા જળખાલિત ક્ષેત્ર નજીક છેલ્લાં નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) જોયા. ઊંડા રણમાં અનેક નાનાં-મોટાં પક્ષીઓનાં દર્શન થયાં.

અંધારું થતા અમે જ્યારે અમારા મુકામ તરફ પાછા ફરતા હતા ત્યારે આકાશમાં ચકરાવા લેતી એક પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) જોઈ. તેના ઊડવા ઉપરથી તે રાતવાસાના સ્થળ નજીક હોય તેવું લાગ્યું. આથી મેં ઝડપથી કાર તે તરફ હંકારી. આશરે ૭ વાગ્યાનો સમય હતો. નજીક પહોંચતાં જમીન પર

'નેચર ફોટોગ્રાફી' કાર્યશાળા

પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG) દ્વારા પ્રથમ વાર પ્રકૃતિ અને વન્યજીવોની તસવીરકલા પરની કાર્યશાળાનું આયોજન થઈ રહ્યું છે.

આ કાર્યશાળામાં પ્રકૃતિનાં વિભિન્ન પાસાં, જેમ કે પક્ષીઓ, પશુઓ, સરિસૃપો, કીટકો, ભૂદૃશ્યો, નિવસનતંત્રો (habitats), તથા વનસ્પતિની બહેતર તસવીરો કેમ લેવી તેનું માર્ગદર્શન શ્રી ભૂષણભાઈ પંડ્યા, શ્રી યશોધન ભાટિયા, અને શ્રી મનોજભાઈ ધોળકિયા જેવા સુખ્યાત તસવીરકારો દ્વારા આપવામાં આવશે. કેમેરા અને લેન્સથી શરૂ કરીને 'ઈમેજ કમ્પોઝિશન', 'ડિજિટલ વર્કફ્લો', 'પોસ્ટ પ્રોસેસિંગ' અને પ્રકૃતિની તસવીરો લેવામાં નૈતિકતા જેવાં તસવીરકલાનાં અન્ય અંગોની જાણકારી શ્રી સુનીલ આડેસરા તથા શ્રી નેવિલ ઝવેરી જેવા નિષ્ણાત તસવીરકારો પૂરી પાડશે.

તે ઉપરાંત આ કાર્યશાળામાં 'લેપટોપ' પર 'પોસ્ટ પ્રોસેસિંગ', તથા પ્રકૃતિની વચ્ચે તસવીરો લેવાનો નિષ્ણાતો દ્વારા પ્રત્યક્ષ તાલીમનો સમાવેશ થશે.

આ કાર્યક્રમમાં 'વહેલાં તે પહેલાં'ના ધોરણે પ્રથમ ૩૦ તાલીમાર્થીઓનો જ સમાવેશ કરવામાં આવશે.

સ્થળ : ઝૈનાબાદ (કચ્છનું નાનું રણ)

તારીખ : ૧૬મી અને ૧૭મી ઓક્ટોબર, ૨૦૧૦

BCSGના સભ્યોને ટૂંક સમયમાં જ 'રજિસ્ટ્રેશન ફોર્મ' મોકલવામાં આવશે.

સંપર્ક :

ડૉ. પીયૂષ પટેલ (વલસાડ) : C/o ૯૪૨૭૧૪૦૨૯૬

ડૉ. જયેશ જોષી (નવસારી) : ૯૮૨૫૧૩૧૯૫૩

શ્રી સૌરભ દેસાઈ (સુરત) : ૯૪૨૮૨૪૪૦૫૮

આશરે ૩-૪ પટ્ટી પટ્ટાઈ અને ૧ ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier) બેઠેલી જોઈ.

બીજી ૩૦ મિનિટમાં વધારાની અનેક પટ્ટાઈ ત્યાં આવી પહોંચી. હવે આશરે ૨૫ જેટલી પટ્ટી પટ્ટાઈ અને ૫ જેટલી ઊજળી પટ્ટાઈ હતી.

ત્યાર બાદ તે તમામ એક સાથે ઊડી ચકરાવા લેવા લાગી. છેવટે એક અગરિયાના પાણી માટેના ઊજળી પાણી નજીકની વનસ્પતિમાં તે બધી ઊતરી. આ સમયે અંધારું ઊતરી આવ્યું હતું, આથી અમે ખલેલ ન પહોંચાડતાં નજીક જવાનું ટાળ્યું અને મુકામ તરફ વળી ગયા. અહીં અમે ઝરખ (Striped Hyena)નો અવાજ સાંભળ્યો, જે મારા માટે નવો અનુભવ હતો.

દિવ્યરાજસિંહ પરમાર

“આર્યાવ્રત”, હરિપ્રકાશનગર, સુરેન્દ્રનગર

શક્કરખોરાની તત્કાલ બીજી જોડ ?

અમારી બાજુમાં રાજેશભાઈ પુરોહિતના ઘરે શક્કરખોરાએ ઓરડાની છત પર ઝુમ્મર લટકાવવાના આંકડામાં માળો બનાવેલો છે. ઘરમાં તેની સામાન્ય આવનજાવનમાં તેઓ પંખાથી બચીને જતાં તેવું તેમને લાગતું. તેમાં પાંચ દિવસના બે બચ્ચાં પણ હતાં. ગયા રવિવારે સવારે લગભગ ૭.૩૦ વાગ્યે માદા પંખામાં આવી જતા મૃત્યુ પામી. હવે અમારે રાહ જોવાની રહી, નર શક્કરખોરો આવે છે કે નહિ અને જો તે ન આવે તો બચ્ચાને ઉછેરવા શું શું કરી શકાય.

લગભગ ૧૧.૩૦ વાગે અમે જોયું કે નર અને બીજી માદા માળામાં આવીને બચ્ચાંને ખવરાવવા લાગ્યાં.

આમ એક માદા શક્કરખોરો મરી જાય અને નવી માદા આવે તો સાનંદાશ્ચર્ય થાય! તેમને આવળમાંથી કશુક લાવી ખવરાવતા જોયાં. ધ્યાનથી જોયું તો ખબર પડી કે તે ‘મોટલ્સ ઈમિગ્રન્ટ’ (પતંગિયાની જાત)ની ઈયળો ખવરાવતાં હતાં.

આ વાત ડૉ. રાજુ વ્યાસ અને શ્રી લાલસિંહભાઈ રાવલ સાથે કરી. ડૉ. રાજુ વ્યાસના મતે મૃત માદા જોડી સિવાયની જ કોઈ અન્ય માદા હોઈ શકે, જે ઘરમાં જાળાં લેવા આવી હોય અને પંખામાં આવીને મરી ગઈ હોય.

લાલસિંહદાદાએ જણાવ્યું કે, શ્રી સલીમ અલીએ એક વખત સાત ચકલાને માર્યા અને ચકલી બીજો ચકલો લઈને આવી હતી.

આ જોતાં નવી માદા ખરેખર જ નરે બનાવેલી નવી જોડ હોઈ શકે.

રુચિ દવે

૩૬, ગુ. હા. બોર્ડ સોસાયટી, મહુવા-૩૬૪૨૮૦

ફાટીયાંચ ઢોંકની માળાવસાહત :

સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ વાર !?

તા. ૨૦-૬-૧૦ની સવારે અમે રવિવારીય પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ન્યારી નદીના તટમાં ગયા. હેતુ હતો લાલ ટપુશિયા (Red Munia) નિરાંતે જોવાનો. તેને તો જમીન પર ચરતાં અને ચિયામાં આમતેમ ઊડતાં જોયા જ. નરને હજુ પ્રજનન પોશાકનાં પીંછાં આવી રહ્યાં હતાં. નડી બગલા (Purple Heron) ચિયામાં માળો બનાવી બેસી ગયા હતા.

આગળ જતાં એક મોટા વૃક્ષ પર મોટાં સફેદ પક્ષીઓનો જમાવડો જોયો. નજીક નિરીક્ષણ કરતાં લગભગ ૬૦ જેટલા ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork) બેઠેલા જોવા મળ્યાં. સવારના ૮ વાગ્યા હતા તેથી એમ લાગ્યું કે અત્યારે સુધી રાત્રિરોકાણ ન હોય. ઝીણવટપૂર્વક જોતાં એક ફાટીયાંચ ઢોંકને માળા પર જોયો અને અન્ય ડાળીઓ પર આમથી તેમ ઊડાઊડ કરતા હતા. માળાવસાહત બનાવવાની શરૂઆત હોય તેમ લાગવાથી વધુ નજીક ન ગયા. દૂરથી તસવીરો લીધી. અમે આશ્ચર્યથી આનંદિત થયા કારણ રાજકોટમાં ફાટીયાંચ ઢોંકની માળા વસાહતનું આ પ્રથમ વાર નિરીક્ષણ હતું. પાછળથી તજજ્ઞ અને અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષક શ્રી ભવભૂતિ પારાશર્યને પૂછતા તેમણે જણાવ્યું કે ફાટીયાંચ ઢોંકની માળાવસાહત ગુજરાતમાં નળસરોવર પાસે અને સાણંદ પાસે હોય છે, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં નોંધાયેલ નથી.

અશોક મશરૂ, દીપક શીંડાણી, સ્વાતિ શીંડાણી

થોળમાં ચંચળ

રાજકોટ

તા. ૬-૫-૨૦૧૦ના રોજ મેં થોળ પક્ષી અભયારણ્ય ખાતે ચંચળ (Red-necked Phalarope)ની પ્રજનનના પોષાકમાં સજ્જ માદા જોઈ અને તેની તસવીરો પણ લીધી. ચંચળ ઉત્તર ધ્રુવીય પ્રદેશમાં પ્રજનન કરે છે અને વિષુવવૃત્તીય સાગરોમાં શિયાળો વીતાવે છે. દરિયાથી આટલે દૂર તેનું હોવું એક નોંધપાત્ર ઘટના છે. ચંચળમાં, મોટા ભાગનાં પક્ષીઓથી ભિન્ન રીતે, માદાનું પ્રાધાન્ય હોય છે. માદા નર કરતાં મોટી, વધુ રંગીન અને આક્રમક હોય છે. માદા નરને રીઝવવાનું અને માળાના વિસ્તારનું રક્ષણ કરવાનું કામ કરે છે. ઇંડાં મૂક્યા પછી માદા ઋતુપ્રવાસ પર નીકળી જાય છે, જ્યારે નર ઇંડાં સેવે છે અને બચ્ચાં ઉછેરે છે.

તેજસ સોની
અમદાવાદ

ગુલાબી તૂતીની જામનગરમાં નોંધ

આ વર્ષે જામનગરના રણજિતસાગર બંધ પાસેના વિસ્તારમાં ગુલાબી તૂતી (Common Rosefinch) અનેક વખત જોઈ. જેની વિગત નીચે મુજબ છે.

તારીખ	પક્ષીની સંખ્યા	સાથી પક્ષીનિરીક્ષક
૧-૧-૨૦૧૦	૧૯	કવિલસિંહ ઝાલા
૩૦-૧-૨૦૧૦	૧૨	અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી, વત્સલ ત્રિવેદી, ફાલ્ગુનાબહેન શાહ
૧૩-૩-૨૦૧૦	૯	અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી, એસ. પી. જાડેજા, જયેશભાઈ પટેલ, વત્સલ ત્રિવેદી
૧૭-૩-૨૦૧૦	૨૫	અશ્વિનભાઈ ત્રિવેદી, અશોકભાઈ મશરૂ, પ્રસાદભાઈ ગણપુલે

ગુલાબી તૂતી

(Common Rosefinch,
Carpodacus erythrinus)

ધર્મકુમારસિંહજીએ જેને માત્ર 'ગુલાબી' કહી છે એવી આ 'ફિંચ' ગુજરાત અને સમગ્ર દ્વીપકલ્પીય ભારતમાં શિયાળુ મુલાકાતી છે. 'ફિંચ' એટલે વૃક્ષો પર ફરતું-ચરતું (passerine) અને ચકલી જેવું પક્ષી, જેની ટૂંકી, શંકુ આકારની યાંચ ખાસ બીજ આરોગવા માટે અનુકૂલિત થયેલી હોય છે. ભારતીય ઉપખંડમાં મળી આવતી ગુલાબી તૂતીની ૧૫ જાતિમાંથી સૌથી સામાન્ય અને ગુજરાતમાં મળી આવતી એક માત્ર ગુલાબી તૂતી ચકલી કરતાં કદાચ દોરાભાર મોટી હશે.

કદ : ૧૫ સે.મી.

નરનું માથું અને છાતી ઘેરા લાલ અને નેત્રરેખા (eye-stripe) છીંકણી રંગની હોય છે. રેખાળી પીઠ અને પાંખમાં રતાશ, જ્યારે પેટાળ ગુલાબી જે પાછળના ભાગે ધોળાશ પડતું થઈ જાય છે. માદા ચકલી જેવી બદામી રંગની હોય છે.

એકલદોકલ કે નાનાં જૂથમાં જોવા મળતી તૂતી વગડા અને ખેતરાળ વિસ્તારોમાં 'ઉઈ...ર', 'ટુ...ઈ' ના સૂરે ગાતી, મોજાંકારે (undulating) ઊડતી અને ફૂલ- પત્તી અને બીજનો આહાર કરતી જોવા મળે છે; પણ નસીબ હોય તો... એટલી વ્યાપક નથી.

જામનગર પાસે ભૂલામણી

ટોંગીલીનો માળો

તા. ૧૬-૪-૨૦૧૦ના રોજ શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી સાથે જામનગરથી ૧૦ કિ.મી. દૂર આવેલા રણજિતસાગર બંધની મુલાકાત લીધી. ડેમના કિનારા પાસે એક ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) અમને જોતાં ઝડપથી દોડવા લાગી અને થોડે દૂર જઈને પાંખ તૂટી ગઈ હોય તેવો અભિનય (Broken-wing Act) કરવા લાગી. આ વર્તણૂક જોતાં આસપાસમાં તેનો માળો હોય તેવું લાગ્યું. ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં નજીકમાં જ તેનો માળો જોયો. આસપાસ નાની કાંકરીઓ ઢોંગીલીને બનાવેલો હતો અને તેમાં બે ઈંડાં હતાં.

જામનગરમાં શ્યામશિર કલકલિયો

તા. ૨૪-૧-૧૦ ના રોજ હું, શ્રી જયપાલસિંહ જાડેજા અને તેમના મિત્રો સવારે ૬.૩૦ વાગ્યે જામનગરથી પિરોટન ટાપુ પર જવા માટે નીકળ્યા. અમારી બોટ બેડી બંદરથી નીકળીને થોડે આગળ ચેરના વિસ્તારમાંથી પસાર થતી હતી. જેમાં અમુક અમુક જગ્યાએ કબૂત બગલો (Grey Heron), મોટો ધોળો બગલો (Large Egret), દરિયાઈ બગલો (Western Reef-Egret), પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), સર્પગ્રીવ (Darter), નાની તુતવારી (Common Sandpiper), રાતાપગ (Common Redshank) વગેરે પક્ષીઓ નજરે પડતાં હતાં. અચાનક જ અમારી બોટની એકદમ નજીકથી એક શ્યામશિર કલકલિયો (Black-capped Kingfisher) અવાજ કરતો કરતો ઊડ્યો. આ વિરલ પક્ષીના ખૂબ નજીકથી દર્શન થતાં ખુશીનો પાર ન રહ્યો.

જામનગર મેડિકલ કેમ્પસમાં વન

લેલાનો માળો

તા. ૪-૪-૨૦૧૦ના રોજ મને ડૉ. સુમિત ઉનડકટે ફોન પર જાણ કરી કે તેમના ક્વાર્ટર પાસે જંગલી

લેલાનો માળો છે. બીજા દિવસે વહેલી સવારે ત્યાં જઈને નિરીક્ષણ કરતાં જણાયું કે, ત્યાં એક વડના ઝાડની વડવાઈમાં વન લેલા (Jungle Babbler)એ માળો બનાવેલો હતો. ઊંચાઈ આશરે ૧૦ ફૂટ જેટલી હતી. માળામાં ત્રણ બચ્ચાં હતાં. માબાપ દ્વારા તેમને ખવડાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. તા. ૬-૪-૨૦૧૦ના રોજ શ્રી જયપાલસિંહ જાડેજા અને શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી સાથે ફરીથી આ સ્થળની મુલાકાત લેતાં સમાન પરિસ્થિતિ જોવા મળી.

ડૉ. મૌલિક વરુ

ફિઝિયોલોજી વિભાગ

શ્રી એમ. પી. શાહ મેડિકલ કોલેજ, જામનગર

કાંઠલાવાળી મોટી ઢોંગીલીની

ગુજરાતમાં પરિસ્થિતિ અને વ્યાપ

કાંઠલાવાળી મોટી ઢોંગીલી (Common Ringed Plover, *Charadrius hiaticula*) એ ભારતનું અવ્યાપક શિયાળુ મુલાકાતી પક્ષી છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાના ન્યુઝલેટર્સ તથા જર્નલોમાં તેની ખૂબ જ ઓછી નોંધ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ગુજરાતની ફક્ત બે જ નોંધ છે. વળી, સંદર્ભગ્રંથો તથા માર્ગદર્શિકાઓમાં પણ તેની ગુજરાતમાં નોંધ હોવાનો કોઈ ખાસ ઉલ્લેખ નથી. અહીં તેની ગુજરાતમાં પરિસ્થિતિ અને વ્યાપ જણાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

દેખાવે થોડુંઘણું કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી જેવું પરંતુ ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતાં તેને અમુક લક્ષણોથી અલગ તારવી શકાય. (સાથે આપેલ કોઠા મુજબ)

નિવાસ મુખ્યત્વે દરિયાઈ ખાડીઓ, કાદવિયા વિસ્તારો કે ચેરનાં જંગલો. ક્યારેક મીઠા પાણીનાં સરોવરો.

સંદર્ભગ્રંથો તથા માર્ગદર્શિકાઓમાં આપેલ માહિતી

* ડૉ. સલીમ અલીએ તેમના કચ્છ અને ગુજરાતનાં પક્ષીઓના અભ્યાસ દરમિયાન આ પક્ષી નોંધ્યું નથી.

* શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીના “બર્ડ્ઝ ઓફ

નિરીક્ષણ નોંધ

સૌરાષ્ટ્રમાં તેમણે જામનગર પાસે આ પક્ષી જોયાનું દર્શાવેલ છે.

* ટ્રિમિટ, ઇન્ડિકપ અને ઇન્ડિકપની માર્ગદર્શિકામાં તેના વ્યાપનો નકશો તપાસતાં ગુજરાતમાં કોઈ નોંધ દર્શાવેલ નથી.

* કેરિમોર્ગની માર્ગદર્શિકામાં પણ તેના વ્યાપનો નકશો તપાસતા ગુજરાતમાં કોઈ નોંધ દર્શાવેલ નથી.

સાથેના કોષમાં દર્શાવેલ નોંધો ઉપરાંત શ્રી જે. કે. તિવારીએ કચ્છમાં, ડૉ. ઇન્દ્ર ગઢવીએ ભાવનગર પાસે

અને શ્રી ભરત રૂઘાણીએ પોરબંદર પાસે આ પક્ષીને ક્યારેક જ નોંધ્યું છે; પરંતુ તેમની નોંધો પ્રકાશિત થઈ નથી.

જામનગરના પક્ષીનિરીક્ષકોના મતાનુસાર આ પક્ષી શિયાળામાં શહેરની આસપાસના મીઠાનાં અગરો અને સમુદ્રકાંઠાના વિસ્તારોમાં મોટેભાગે એકલદોકલ તથા ક્યારેક નાના જૂથમાં જોવા મળવું બહુ અસામાન્ય નથી. અહીં ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોની સરખામણીએ નોંધની સંખ્યા સારી છે. જામનગરની પણ ઘણી નોંધ

લક્ષણો	કાંઠલાવાળી મોટી ઢોંગીલી (Common Ringed Plover)	કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover)
કદ (Size)	૧૮-૨૦ સેમી	૧૪-૧૭ સેમી
આંખ ફરતેનું વલય (eye ring)	નહિવત્	પીળું અને સ્પષ્ટ
ચાંચનું મૂળ (bill base)	પીળાશ પડતો કેસરી	મહદ અંશે કાળો
સફેદ કપાળ (white forehead)	પહોળું	પ્રમાણમાં સાંકડુ
છાતી પરનો કાળો પટ્ટો (black breast-band)	જાડો	પ્રમાણમાં પાતળો
પગનો રંગ (leg colour)	પીળાશ પડતો કેસરી	પીળો અથવા પીળચટ્ટો ગુલાબી
ઉડે ત્યારે પાંખ પરનો સફેદ પટ્ટો (white wingbar)	જાડો અને સ્પષ્ટ	સાંકડો અને અસ્પષ્ટ
અવાજ (call)	“ટુ લી...”	“પી ઉઉ...”

ગુજરાતની પ્રકાશિત નોંધ

ગુજરાતમાંથી આ પક્ષીની ફક્ત બે જ નોંધ પ્રકાશિત થઈ છે.

પક્ષીનિરીક્ષકનું નામ	વર્ષ	સ્થળ	પક્ષીની સંખ્યા	સંદર્ભ
શાંતિલાલ વરૂ	૧૯૭૮	હમીરસર તળાવ, ભુજ	૧	'ન્યુક્લેટર ફોર બર્ડવોચર્સ '૨૮(૭,૮) પાના નં ૧૩
કે. ઐયર મોહન	૧૯૯૯	થોળ પક્ષી અભયારણ્ય	દર્શાવેલ નથી	'ન્યુક્લેટર ફોર' બર્ડવોચર્સ '૪૪(૨) પાના નં ૨૭, ૨૮

એશિયન જળાશ્રિત પક્ષીગણતરી (૨૦૦૭ સુધી)માં ગુજરાતની નોંધ (સૌજન્ય : બી.એન.એચ.એસ વેબસાઇટ)

વર્ષ	સ્થળ	પક્ષીની સંખ્યા
૨૦૦૩	દેવ ડેમ, પંચમહાલ	૨૪
૨૦૦૩	કારકોલિયા તળાવ, ભાવનગર	૩

અન્ય નોંધ (ટેલિફોનિક સંપર્ક)

તારીખ	સ્થળ	પક્ષીની સંખ્યા	પક્ષીનિરીક્ષક
૨-૮-૭૮	હમીરસર તળાવ, ભુજ	૧	શાંતિલાલ વરૂ
૪-૮-૭૮	હમીરસર તળાવ, ભુજ	૧	શાંતિલાલ વરૂ
૨૮-૧૧-૭૮	હમીરસર તળાવ, ભુજ	૨	શાંતિલાલ વરૂ
૩-૧૨-૭૮	હમીરસર તળાવ, ભુજ	૧	શાંતિલાલ વરૂ
૨૭-૪-૮૬	માંડવી, કચ્છ	૧	શાંતિલાલ વરૂ
૧૭-૧૨-૮૯	શિણાય, કચ્છ	૧	શાંતિલાલ વરૂ

૨૫-૧૨-૯૮	કુવાડવા તળાવ, રાજકોટ	૭	અશોક મશરૂ
૧૩-૩-૨૦૧૦	બેડી બંદર પાસે, જામનગર	૧	પ્રસાદ ગણપુલે, ડૉ. મૌલિક વરૂ
૧૨-૪-૨૦૧૦	દ્વિવિજય મીઠાનાં અગરો, જામનગર	૧૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ ચિરાગ સોલંકી
૧૩-૪-૨૦૧૦	દ્વિવિજય મીઠાનાં અગરો, જામનગર	૧૨	ડૉ. મૌલિક વરૂ અશ્વિન ત્રિવેદી

પ્રકાશિત થઈ નથી.

આ માહિતીનો અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કાંઠલાવાળી મોટી ઢોંગીલી એ ગુજરાતનું સમુદ્રકાંઠાના વિસ્તારોનું અસામાન્ય શિયાળુ મુલાકાતી તથા અન્ય વિસ્તારોનું દુર્લભ શિયાળુ મુલાકાતી પક્ષી છે. સમુદ્રકાંઠાના વિસ્તારોમાં ખાસ કરીને જામનગરની આસપાસ તેનો વ્યાપ ધ્યાનાકર્ષક છે.

(નોંધ : ઉપરોક્ત માહિતીમાં કોઈ પક્ષીનિરીક્ષકની મહત્ત્વની નોંધ અથવા કદાચિત કોઈ પ્રકાશિત નોંધ ઉમેરવાની રહી ગઈ હોય તેવું સંભવ છે. શક્ય તેટલું આવરી લેવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.)

પ્રસાદ ગણપુલે

પરશુરામ પોટરી વર્ક્સ, નજરબાગ સામે, મોરબી ૩૬૩૬૪૨

ડૉ. મૌલિક વૃક્ષ

અશ્વિન ત્રિવેદી

જલાની જાર, બાજરિયા ફળી, પંચેશ્વર ટાવર પાસે, જામનગર ૩૬૧૦૦૧

નાની વાબગલીનું પ્રણયભોજ

તા. ૧૭-૪-૧૦ના રોજ શ્રી અશ્વિન ત્રિવેદી સાથે જામનગરની નજીક આવેલા વાલસુરા વિસ્તારની

મુલાકાત લીધી. ત્યાં મીઠાના અગરમાં એક નાનકડા ટાપુ પર બે નાની વાબગલીઓ (Little Terns) જોઈ. જેમાંથી એકની ચાંચમાં માછલી હતી અને બીજું પક્ષી તેની નજીકમાં જ પાંખો ખોલીને તથા શરીરના આગળના ભાગને નીચેની તરફ નમાવીને બેઠેલું હતું. અચાનક જ જેની ચાંચમાં માછલી હતી તે પક્ષીએ બીજા પક્ષી સાથે પાંખરવાનો અને સાથેસાથે માછલી ખવડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બીજાએ તે સ્વીકાર્યું નહીં અને થોડે દૂર જતું રહ્યું. ત્યાર બાદ, બન્ને એકબીજાથી ત્રણચાર ફૂટના અંતરે બેસી રહ્યા. માછલી હજુ પહેલા પક્ષીની ચાંચમાં જ હતી. લગભગ બે મિનિટ જેટલા સમય બાદ બીજું પક્ષી ફરીથી શરીરના આગળના ભાગને નીચેની તરફ નમાવીને બેસી ગયું અને પાંખો ખોલી દીધી. પહેલું પક્ષી તેની નજીક ગયું, પાંખો ફફડાવવા લાગ્યું. થોડી જ સેકંડોમાં તેણે બીજા પક્ષી સાથે પાંખરવાનું શરૂ કર્યું. પાંખરતી વખતે નીચેના પક્ષીએ મોં ઊંચું કર્યું ત્યારે પહેલા પક્ષીએ તેને માછલી ખવડાવી દીધી. આ પાંખરવાની તથા માછલી ખવડાવવાની સમગ્ર ક્રિયા ચાર-પાંચ સેકંડ જેટલી ચાલી. પક્ષીઓમાં આ ક્રિયાને પ્રણયભોજ (courtship feeding) કહેવાય છે.

પક્ષીઓમાં પ્રણયભોજ

પક્ષીઓમાં પ્રણયભોજ (courtship feeding) એટલે નર પક્ષી દ્વારા માદા પક્ષીને પ્રજનનઋતુમાં (ખાસ કરીને જોડી બનાવતી વખતે, પાંખરતી વખતે અથવા ઈંડાના સેવનકાળ દરમ્યાન) ખોરાક ખવડાવવાની ક્રિયા.

સૌ પ્રથમ નર ખોરાકને ચાંચમાં લઈને માદા નજીક જાય છે. ખોરાક તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અથવા નર દ્વારા બહાર કાઢેલ અર્ધપાચ્ય સ્વરૂપમાં હોય છે. ક્યારેક નર દ્વારા માદાને આકર્ષવા માટે અવાજ, નૃત્ય કે નિદર્શન પણ થાય છે. માદા ખોરાકને સ્વીકારવા માટે યોગ્ય સ્થિતિ ધારણ કરે છે, પાંખો ફફડાવે છે, ચાંચ ખોલે છે અને ક્યારેક ખોરાક મેળવવા માટે આજીજી કરતા બચ્યા જેવું વર્તન પણ કરે છે. નર ખોરાકને માદાની ચાંચમાં મૂકે છે. અમૂક કિસ્સાઓમાં પ્રણયભોજની સાથે સાથે પાંખરવાની

ક્રિયા પણ થાય છે. જો માદા દ્વારા ઈંડાનું સેવન ચાલુ હોય તો નર માળા પાસે જઈને ખોરાક માદાની ચાંચમાં આપે છે. જો ખોરાક અલ્પમાત્રામાં હોય તો નર પોતાના ભાગનો ખોરાક પણ માદાને આપી દે છે.

પક્ષીઓમાં પ્રણયભોજનાં સંભવિત કારણો :

- * માદા દ્વારા યોગ્ય નર શોધીને જોડી પ્રસ્થાપિત કરવી.
- * નર અને માદા વચ્ચેના સંબંધો વધુ મજબૂત બનાવવા.
- * માદાની પોષણક્ષમતા વધારવી જેથી કરીને માદા દ્વારા મૂકાનારાં ઈંડાંની સંખ્યા અને વજન વધી શકે.
- * માદાને ખોરાક શોધવા માટે માળો છોડવો ન પડે તે માટે, જેથી કરીને ઈંડાંનું તાપમાન એકસરખું જળવાઈ રહે.
- * શિકારી પક્ષીઓ કે પ્રાણીઓ સામે ઈંડાંનું રક્ષણ કરવું.

ડૉ. મૌલિક વરૂ

ફિઝિયોલોજી વિભાગ, શ્રી એમ. પી. શાહ મેડીકલ કોલેજ,
જામનગર ૩૬૧૦૦૮

પથભ્રષ્ટ શ્યામમુખ વાધોમડો

૧લી ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮ના રોજ પિંગળેશ્વર ખાતે મેં શ્યામમુખ વાધોમડાની તસવીરો લીધી, જે કચ્છમાં આ પક્ષી જીવંત અવસ્થામાં જોવા મળ્યું હોવાની આ પ્રથમ નોંધ છે. આ પહેલાં વર્ષ ૨૦૦૭ની ૧૩મી જુલાઈના રોજ આ જ સ્થળે સંદીપ મુંજપરા, અર્જુન પોટર, જ્યોતિ ટાંક અને પરિમલ સોલંકીને એક મૃત શ્યામમુખ વાધોમડો મળી આવ્યો હતો (સંદર્ભ : 'Indian Birds' Vol.૪ No.૩, May-June ૨૦૦૮). જામનગર પાસે આવેલ ટાટા કેમિકલ્સના મીઠાપુર સોલ્ટ વર્ક્સ ખાતે શ્રી સતીશ ત્રિવેદીએ શ્યામમુખ વાધોમડાની નિયમિત નોંધ કરેલ છે. તેમણે ત્યાં ૧૯૮૭, '૮૮, '૯૦, '૯૩ અને '૯૪માં આ પક્ષી નિહાળેલું (સંદર્ભ : 'Flamingo' Vol.૧ No. ૩ & ૪)

સંદર્ભની વિગતો સ્તવરે પૂરી પાડવા માટે હું શ્રી લાલ વરૂનો આભારી છું.

જુગલ કિશોર તિવારી

CEDO મોટી વિરાણી, તા. નખત્રાણા, કચ્છ

દક્ષિણ ગુજરાતમાં તપખીરી સંતાકૂકડી

તા. ૨૮ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૦ના રોજ હું સવારે ચાલવા માટે નીકળ્યો ત્યારે નવસારી બહાર આવેલી નહેર પાસે પાણી ભરાઈને ચિયા ઊગેલા એક ખાબોચિયા આગળ હું રોકાયો. ત્યાં મેં છીછરા પાણી અને કાદવમાં ફરતું એક અજાણ્યું પક્ષી જોયું. મારી પાસે તે સમયે કેમેરા કે દૂરબીન ન હોવાથી હું બીજા દિવસે કેમેરાથી સજ્જ થઈને ફરીથી ત્યાં ગયો; તો નસીબે પણ મને સાથ આપ્યો. મેં ત્યાં લગભગ ૩૦ મિનિટ ગાળી, જે દરમિયાન દર પાંચેક મિનિટે આ પક્ષી ખુલ્લામાં આવતું અને મને તેની તસવીર લેવાની તક આપતું. સાંજે મેં અને મારા પુત્રે પ્રિમિટ, ઇન્સ્કપ અને ઇન્સ્કપ તથા કેલિમર્લેકની 'ફિલ્ડ ગાઇડ્સ'ની મદદથી તેને તપખીરી સંતાકૂકડી (Brown Crane) તરીકે ઓળખ્યું. આ બંને 'ફિલ્ડ-ગાઇડ્સ' અનુસાર દક્ષિણ ગુજરાતમાં તેનો વ્યાપ નથી.

શ્યામમુખ વાધોમડો

Masked Booby or Blue-faced Booby,

Sula dactylatra

વાધોમડાઓ (Boobies)માં સૌથી મોટું, કદ આશરે ૮૦ સે.મી. શરીર મુખ્યત્વે સફેદ રંગનું, બહારનાં પીંછા અને પૂંછ કાળાશ પડતા બદામી, ચાંચનો રંગ નરમાં પીળો અને માદામાં ઝાંખો લીલાશ પડતો. પગનો રંગ પીળાશ પડતા કેસરીથી ઘેરો

રાખોડી. કાળો બુરખો (Mask) એ તેની ઓળખની ખાસ નિશાની.

ભારતીય ઉપખંડમાં તે દુર્લભ શિયાળુ મુલાકાતી પક્ષી છે. અને ભારત, પાકિસ્તાન, શ્રીલંકા તથા માલદીવ ટાપુઓમાં નોંધાયેલું છે. ગુજરાતમાં જામનગર જિલ્લાના મીઠાપુર કિનારે તથા કચ્છ જિલ્લાના પિંગળેશ્વર કિનારે નોંધાયેલું છે.

તેનું પ્રજનન ઓમાનના કિનારે આવેલા કુરિયા મુરિયા ટાપુ પર, સોમાલિયાના કિનારે આવેલા સોકોટ્રા અને મૈટ ટાપુ પર તથા મોરીશિયસ નજીકના રોડ્રિગેઝ અને ફર્કહાર ટાપુ પર નોંધાયેલું છે. તેનો ખોરાક મુખ્યત્વે દરિયાઈ માછલીઓ અને રંગારા (Squid) છે.

શું કાળી કાંકણસાર ઝડપથી શહેરી પક્ષી બનતું જાય છે ?

છેલ્લા છ - એક મહિનાથી આશ્રમરોડ અમદાવાદની પોસ્ટ-ઓફિસની પાસે આવેલ પીપળાના ઝાડ ઉપર નિયમિત રીતે ૬થી ૧૦ કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) આવે છે. તે સિવાય અમદાવાદના મ્યુનિસિપલ બગીચા જેમ કે પરિમલ ગાર્ડનમાં પણ આ પક્ષી નિયમિત રીતે રાતવાસી અને દિનચર્યા કરે છે. સામાન્ય રીતે ગ્રામીણ વિસ્તારો, ખેતરો, પાણીનાં ખાબોચિયાં, નદી અને તળાવના કિનારે મળી આવતું આ પક્ષી કદાચ વધુ શહેરી બનતું જતું હોય તેમ લાગે છે. 'રિવર ફ્રન્ટ પ્રોજેક્ટ'ને કારણે સાબરમતી નદીમાં નર્મદાના પાણી નજીક હોવાથી આશ્રમ રોડ પર કદાચ આકર્ષાતું હોઈ શકે. છતાંય અવારનવાર અમદાવાદ શહેરમાં ભીડભાડ અને ટ્રાફિકમાં પણ નજરે પડતું આ પક્ષી કદાચ શહેરોમાં રહેવાનું પસંદ કરી રહ્યું હોય તેમ લાગે છે.

નીરજ જોષી

૩, અવધ એપાર્ટમેન્ટ, ૬૪, પ્રિતમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

કલકલિયો અને કાંકણસાર

તા. ૧૮-૦૫-૨૦૧૦, સ્થળ બાબા શંકરની વાડી. આમ તો આ તળેટી વિસ્તાર જ છે. અહીં શિવ મંદિરની પાછળના ભાગે પાણીનું એક મોટું ખાબોચિયું છે. તેની ઉપર ભેખડો છે અને ત્યાર પછી સાગનાં વૃક્ષો અને અન્ય વનસ્પતિ છે. અહીં મેં એક નાના કલકલિયાને (Common Kingfisher) એક વિચિત્ર હરકત કરતાં જોયો. આ કલકલિયો ભેખડ ઉપરથી સીધો પાણીમાં ડૂબકી મારી, માછલી પકડી, માછલી ચાંચમાં રાખી, અવાજ કરતો હતો. આવું અવારનવાર બનતું હતું. દર વખતે તે પાણીમાં ડૂબકી લગાવી, માછલીને ચાંચમાં પકડી અવાજ કરતો હતો. તો શું ચાંચ બંધ રાખીને પણ કલકલિયો અવાજ કરી શકતો હશે? ગળામાંથી અવાજ કાઢતો હશે? કારણ કે અવાજ દરમિયાન તેની ચાંચમાં માછલી તો સલામત જ રહેતી હતી!

બીજું આવું અવલોકન ૩-૬-૨૦૧૦ના રોજ સવારના લગભગ ૭-૩૦ના અરસામાં કર્યું. આ નિરીક્ષણ કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)ના પાંખરવાનું હતું. રિલાયન્સના સેલફોન ટાવર ઉપર આ કાંકણસાર પાંખરી રહ્યાં હતાં. પાંચ મિનિટના ગાળામાં લગભગ ત્રણ વખત પાંખર્યાં. દરેક વખતે પાંખરવાનું ૨૦થી ૩૦ સેકન્ડ સુધી ચાલ્યું. લગભગ ૮ વાગ્યા સુધી, પાંત્રીસેક મિનિટમાં આ કાંકણસારો વારંવાર પાંખરતી રહી અને પછી બન્ને પક્ષી ઊડી ગયાં. કાંકણસારોનું પાંખરવાનું મેં પ્રથમ વખત જોયું. અન્ય પક્ષીઓને પાંખરતાં જોયાં છે પરંતુ આટલી બધી વાર સુધી અને વારંવાર પાંખરતા પક્ષીઓ મેં નથી જોયાં. સામાન્ય રીતે કબૂતર, હરિયલ, કાગડા, ચકલી વગેરે પક્ષીઓના 'મોટિંગ' એકાદ-બે વખત જ થતાં હોય છે તેવું જોયું છે.

બીજા અનુભવી પક્ષી-નિરીક્ષકો માટે કદાચ આ નવી વાત નહીં હોય, પરંતુ મેં પ્રથમ વખત જ આવું જોતાં લખી રહ્યો છું.

ગુણવંત ત્રિવેદી

ભારતીય જીવન-વીમા નિગમ, સાવરકુંડલા

ધ 'ટી' પાર્ટી !

તા. ૩-૬-૧૦ના રોજ સવારનો સમય હતો; ૭.૦૦ વાગ્યા હતા. અંધારુ ઓછું થવા લાગ્યું હતું. હું મારી સાઈકલ, દૂરબીન, ડાયરી-પેન અને પંખીપુસ્તક લઈને નીકળી ગયો. સાંજે અને સવારે થોડો વરસાદ પડ્યો હતો. થોડે દૂર નાનું જંગલ જેવું છે, દેશી બાવળ જેવાં અનેક ઝાડનો સમૂહ છે. ત્યાં થોડા ઊંઘઈના રાફડા છે, તેની મને જાણ છે. હું ત્યાં જઈ થોડે દૂર દેશી બાવળના ઝાડના થડે બેસી ગયો. રાફડામાંથી પાંખવાળી ઊંઘઈ બહાર નીકળી રહી હતી. દેવચકલી (Indian Robin) નું જોડું ત્યાં પહેલેથી હાજર હતું. કૂદતાં કૂદતાં, ઊડતાં એમ કુશળતાથી ઊંઘઈ પકડતાં હતાં. ફડકફુટી (Ashy Prinia)ના રેલાતા સૂર સંભળાઈ રહ્યા હતા. પાસેના દેશી બાવળમાં કાળિયો કોશી (Black Drongo)નો માળો છે, જેમાં ઈંડાં અથવા બચ્ચાં છે. તે જોડી ખૂબ જ આકર્ષક હવાઈ કલાબાજી કરતી ઊંઘઈને

પકડી રહી હતી. બાજુમાં એક અવાવરુ કૂવો છે. ત્યાંથી એક ચીબરી (Spotted Owlet) પણ સૂતા પહેલા ઉભવો અને પ્રોટીનયુક્ત નાસ્તો કરી લેવા ઈચ્છે છે. પોતાની ચાંચની આસપાસ સ્થિત મજબૂત વાળની મદદથી સહેલાઈથી ઊંધઈ પકડે છે. પણ પતરંગા (Small Green Bee-eater)ની જેમ કલાત્મક રીતે અને ઝડપથી ઊંધઈ કોઈક જ પકડી શકે!

આમ ૭થી ૧૦ વાગ્યાની આસપાસ ફડકફુટકી, લાલભાલ ફડકફુટકી (Rufous-Fronted Prinia) સુગરી (Baya Weaver), રેખાવાળી સુગરી (Streaked Weaver), ટપુશિયું (Whitethroated Munia), બુલબુલ (Red-vented Bulbul), શોબિગી (Common Iora), કાળિયો કોશી, ઘોડા કાબર (Bank Myna), કાબર (Common Myna), બ્રાહ્મણી કાબર

(Brahminy Myna), કેચીપૂંછ તારોડિયું (Red-rumped Swallow), ચકલી (House Sparrow), કંસારો (Coppersmith Barbet), ઢોરબગલો (Cattle Egret), ઘૂંકિયો (Greater Coucal), ટિટોડી, (Red-wattled Lapwing) આ બધાં ઊંધઈ ખાવામાં હાજર હતાં. તે સિવાય, નાનાં તારોડિયાં (Streaked-throated Swallow), તાર પર બેઠેલાં હતાં. શક્કરખોરો (Purple Sunbird), દૈયડ (Oriental Magpie Robin), ઢેલ (Indian Peafowl), તારોડિયું (Wire-tailed Swallow) વગેરે પણ ત્યાં જોયા. આમ આ ઘટના જોવાની મજા આવી!

વિરલ એ. જોષી
સલડી, તા. લિલિયા, જિ. અમરેલી

સીલ્વર ફેઝન્ટમાં જાતિ પરિવર્તન !!

લખનૌના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં એક આશ્ચર્યજનક ઘટના બની! વર્ષ ૨૦૦૬માં એક માદા સીલ્વર ફેઝન્ટ ધીરે ધીરે નરમાં પરિવર્તન પામી!

સામાન્ય રીતે આ પક્ષીમાં નર ઉપરથી રૂપેરી અને પેટાળના ભાગે કાળો હોય છે અને કદ અંદાજે ૧૨૦થી ૧૨૫ સે.મી. જેટલું હોય છે, જ્યારે માદા કદમાં નાની અને ઘેરા કથ્થાઈ રંગની હોય છે.

લખનૌના પ્રાણીબાગમાં રાખેલા કેટલાક સીલ્વર ફેઝન્ટ પૈકી એક માદા વર્ષ ૨૦૦૬માં ધીરે ધીરે નર જેવાં રંગનાં પીંછા ધારણ કરતી હોવાની જાણ સિયારામ નામના તેના પાંજરાના રખેવાળે કરી ત્યારે આ આશ્ચર્યજનક વિગત બહાર આવી. આ માદા વર્ષ ૨૦૦૫ સુધી કથ્થાઈ રંગની હતી અને નિયમિત ઈંડાં મૂકતી હતી. વર્ષ ૨૦૦૬માં તેણે માત્ર એક જ ઈંડું મૂક્યું અને ત્યાર બાદ ઈંડાં મૂકવાનું બંધ થયું અને માદાના કથ્થાઈ રંગનાં પીંછાની જગ્યાએ નર જેવાં રૂપેરી પીંછાં આવવા લાગ્યા અને થોડા જ સમયમાં બિલકુલ નર સીલ્વર ફેઝન્ટ બની ગયું!! માત્ર કદ નાનું બાકી રંગરૂપ અદલ નર જેવા જ!!

આ ઘટના બાબતે વિશ્વ ફેઝન્ટ એસોસિએશનના નિયામક ડૉ. જહોન કોર્ડર જણાવે છે કે દરેક માદાની

‘એડ્રિનલ’ ગ્રંથિના બાહ્યક (Cortex)માંથી થોડા પ્રમાણમાં ટેસ્ટોસ્ટીરોનનો (નર જાતીય અંતઃસ્રાવ) સ્રાવ થતો હોય છે. માદા જ્યાં સુધી ઈંડાં મૂકતી હોય ત્યાં સુધી માદાના અંડપિંડમાંથી સ્રવના ઈસ્ટ્રોજન અંતઃસ્રાવના પ્રભાવથી ટેસ્ટોસ્ટીરોનની ક્રિયાશીલતા દબાઈ જાય છે. મોટી ઉંમરે માદાની ઈંડાં મૂકવાની ક્ષમતા પૂરી થવાની સાથે જ ઈસ્ટ્રોજનનો સ્રાવ બંધ થાય છે. આથી એડ્રિનલ બાહ્યકમાંથી ઉત્પન્ન થતા ટેસ્ટોસ્ટીરોન હવે ક્રિયાશીલ બને છે. કેટલીક માદામાં જ્યારે આ સ્રાવનું પ્રમાણ વિશેષ હોય ત્યારે તેમનો બાહ્ય દેખાવ (પીંછાં) નર જેવો બની જાય છે. જે આમ આ તેનું જાતિ પરિવર્તન નથી. માત્ર અંતઃસ્રાવની અસરને કારણે તેનો બાહ્ય દેખાવ નર જેવો બને છે, તેના જાતીય અંગઉપાંગો માદાના જ હોય છે.

લેખક : રેણુસિંઘ, ડાયરેક્ટર લખનૌ ઝૂ, લખનૌ. ભાવાનુવાદ ડૉ. ઈન્દ્ર ગઢવી, મરીન સાયન્સભવન, ભાવનગર

સ્ત્રોત : ‘હોર્નબીલ’
જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮
બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસા., મુંબઈ

એપ્રિલ ૨૦૦૮માં વાપી છોડી વલસાડ રહેવા આવ્યા. નવા ઘરમાં બગીચો કરવા એક માળી રાખ્યો; શંકર વળવી. ધરમપુર તરફનો આદિવાસી જુવાન. પ્રકૃતિ તથા પશુપક્ષીઓનો સહજ પ્રેમી અને પારખુ. એનું તળપદું જ્ઞાન 'વિહંગ'ના વાયકો માટે રસપ્રદ બની રહેશે.

(૧) ચોમાસે કરંજ ઉપર તલિયા હોલા (Spotted Dove)એ માળો બનાવ્યો. બે ઈંડાં હતાં અને હોલી એને સેવવામાં મશગૂલ. એક સવારે હું ઓટલે અમસ્તો બેઠો હતો. એટલામાં એક ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow), પંજામાં કોઈ પક્ષી લઈ, બહાર શિરીષ ઉપર આવ્યો. જે રીતે એ માંડ માંડ ઊડતો હતો, એ પરથી લાગ્યું કે કોઈ મોટું પક્ષી પકડ્યું છે. કેમેરા લઈ, કમ્પાઉન્ડ વૉલની બહાર નીકળું, એટલામાં તો બીજો કાગડો પોતાનો ભાગ પડાવવા ધસ્યો અને બંને ઊડી ગયા. ઝાડ નીચે જઈને જોયું તો પીંછાંનો ઢગલો. શંકરે પારખ્યાં કે આ તો હોલીનાં. કઠણ કાળજે પહોંચ્યા કરંજ કોરે. માળામાં હોલી નહોતી. શંકરે કહ્યું કે કાગડો આને જ લઈ ગયો. એનું માનવું હતું કે જ્યારે કોઈ પણ પક્ષી ઈંડાં સેવવા, સહેજ નીચું વળી, દિવસો સુધી માળામાં બેઠું રહે, ત્યારે એ ભૂખને લીધે નબળું થઈ જાય અને એના સ્નાયુઓ પણ સહેજ જકડાઈ જાય. એનાથી સરખું ઊડાય નહીં અને તે સહેલાઈથી કોઈ શિકારી પક્ષીનો ભોગ થઈ પડે. મને ચિંતા હતી કે હવે ઈંડાંનું શું થશે. શંકરને વિશ્વાસ હતો કે હોલો આવીને બેસી જશે. એ કહે કે, “પક્ષીઓમાં જો માદા શિકાર થઈ જાય તો નર માળો સંભાળી લે.” મેં પૂછ્યું કે, “જ્યારે બચ્ચાં બહાર આવશે ત્યારે હોલો એકલો એમની સંભાળ શી રીતે લેશે!” ઉત્તર હતો કે, “એકાદ બે દિવસમાં જ એ બીજી હોલી કરી લેશે.

આ બાબતમાં પક્ષીઓમાં માણસ જેવું નહીં. તેઓ તરત જ બીજો જીવનસાથી પસંદ કરી લે.”

એ દિવસની સાંજ ઘણી આકરી રહી. હું વારે વારે કરંજ નીચે ચક્કર લગાવતો, પણ માળો ખાલી જ હતો. વહેલી સવારે ઊઠીને જોયું તો હોલો બેસી ગયો હતો.

આ ઘટનાને ત્રીજે જ દિવસે કાગડાએ હોલાને પકડવા હુમલો કર્યો. હોલો તો જીવ બચાવી ભાગી ગયો પણ એની પાંખના ફફડાટથી માળો ખોળાઈ ગયો. એક ઈંડું નીચે પડીને ફૂટી ગયું. શંકર કહે કે, “હવે બચેલાં ઈંડાંને સેવવા હોલો માળામાં પાછો નહીં આવે. ઈંડું એમ જ પડ્યું પડ્યું સુકાઈ જશે. જે માળા ઉપર એક વાર હુમલો થયો હોય ત્યાં બચેલું પક્ષી ફરી કદી ન આવે. માળો અને ઈંડાં એમ ને એમ જ છોડી દે.” મેં પૂછ્યું કે, “માળામાં બચેલાં ઈંડાંને કાગડો ખાઈ કેમ ન ગયો?” ઉત્તર મળ્યો કે, “ઈંડાંમાં બચ્યું બેસી ગયું હતું તેથી આવાં પાકાં ઈંડાં કાગડા ન ખાય. ઘણુંખરું સાપ જ તેને ખાય. મને એ સમજાતું નહોતું કે બહારથી તો બધાં ઈંડાં સરખાં જ દેખાય, તો પછી કાગડાને ખબર કઈ રીતે પડે કે ઈંડાં કાચાં છે કે પાકાં? શંકરે જણાવ્યું કે, માળાની વાસ પરથી અને ઈંડાંનાં વજન પરથી. હોલી જો ઘણા દિવસથી માળામાં બેઠી હોય તો એની વાસ બદલાઈ

જાય. વળી બચ્યું બેસી ગયું હોય એવું પાકું ઈંડું વજનમાં ભારે હોય. કાગડો પોતાના પગથી ઈંડું આમતેમ હલાવી જોઈ લે કે કાચું છે કે પાકું.” શંકરની આ વાતો હેરત પમાડે એવી હતી. મેં એને ચકાસવા પ્રશ્ન કર્યો કે શું એણે કાગડાને આમ કરતા જોયા છે? શંકરે હા પાડી. એના ગામમાં ભગત લોકો પૂજા કરાવે. ત્યાર બાદ, ભોગ તરીકે, મરઘીનાં ઈંડાં ગામની બહાર ચોરાહે ફૂંડાળામાં નાખી આવે. શંકરે જોયું હતું કે આ ઈંડાં ખાવા કાગડા આવતા અને

એમને પોતાના પગથી હલાવી ચકાસી લેતા. જો કાચાં હોય તો ચાંચથી ટોચી પી. જતા નહીંતર એમ ને એમ છોડી દેતા.

શંકરનું પોતીકું અવલોકન અને તારણ પક્ષીઓનાં જીવન અને રહેણી-કરણી ઉપર એક નવો પ્રકાશ પાડે છે. ઈંડાં સેવતી હોલીનું ભૂખ, નબળાઈ અને સ્નાયુઓની શિથિલતાને લીધે સહેલાઈથી શિકાર થઈ જવું, હોલાનું તરત માળામાં બેસી જવું, બીજી હોલી કરી લેવી, ગભરાઈને માળામાં ફરી ન આવવું, તેમ જ કાગડાનું પાકા ઈંડાને ન ખાવું તથા માળાની વાસ અને ઈંડાંના વજન પરથી એનું પરીક્ષણ કરવું વગેરે વાતો આપણામાંથી ઘણાખરાના ધ્યાનમાં નહીં આવી હોય. પક્ષીઓના અભ્યાસીઓ માટે એ વધુ સંશોધન અને ચકાસણીનો વિષય બની રહેશે.

(૨) ચોમાસામાં જ્યારે ઘરની બહાર હોલીનો માળો હતો, એ જ વખતે ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફની બારીઓમાં તલિયા ટપુશિયા (Spotted Munia)ના માળા ચાલતા હતા. આઠ અને નવ ઈંડાં મૂકેલાં. અઠવાડિયા બાદ એમાંથી બચ્ચાં નીકળવાનું શરૂ થયું.

એક દિવસ શંકર એના હાથમાં મુનિયાનાં બે નાનાં બચ્ચાં લઈને આવ્યો. ખબર આપ્યા કે દક્ષિણ તરફનો માળો ખોળાઈ ગયો છે. બચ્ચાં અને ઈંડાં બાગમાં નીચે પડી ગયાં હતાં. એમાંથી જે હજી જીવતાં હતાં તેમને લઈને આવ્યો હતો. ઉપર જઈને જોયું તો માળાનો કબજો એક ચકલો અને ચકલી લઈને બેઠેલાં. શંકરે કહ્યું કે આ ચકલાએ તૈયાર માળો પચાવી પાડ્યો હતો. તેથી મુનિયાને ભગાડી મૂકી અને બચ્ચાં તથા ઈંડાં નીચે ફેંકી દીધાં. હવે આ જ માળામાં ચકલી ઈંડાં મૂકશે. મને ચકલા ઉપર ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો અને મેં શંકરને મુનિયાનો માળો ઉતારી લેવા કહ્યું. પેલાં બે જીવતાં બચ્ચાંને ઉત્તર તરફના માળામાં સાચવીને મૂકી દીધાં. પરંતુ એ રાત્રે મને ચિંતા થઈ કે ચકલો એ માળો પણ ખોળી નાખશે તો? બીજે દિવસે જેવો શંકર આવ્યો એવો તરત મેં એને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. શંકર કહે કે ના ચકલો એ માળો નહીં ખોળે. પક્ષીઓમાં પણ માણસ જેવું જ હોય. કોઈ બહાદુર હોય તો કોઈ વળી ડરપોક. ચકલો

ઉત્તર તરફના માળામાં પણ ગયો જ હશે પણ ત્યાંની મુનિયાએ હિંમતભરે સામનો કરી એને ભગાડી મૂક્યો હશે. ફરી પાછો હું શંકર ઉપર ફિદા થઈ ગયો. પક્ષીઓ અને માનવસ્વભાવનું મૂળભૂત સામ્ય એણે કેવી સહજતાથી સમજી લીધું હતું.

બીજે દિવસે પેલા ચકારાણાએ અમારા ગેરેજમાં માળો બનાવવાનું શરૂ કર્યું. પાછી મજાની વાતો તો એ કે માળામાં પથારી એણે પેલા શિરીષના ઝાડ નીચે પડેલાં પીંછાંની જ કરી. એક પક્ષીની મૃત્યુશૈયા બીજા આવનારા પંખીના પારણાની ગાદી બની ગઈ. પેલાં બે મુનિયાનાં બચ્ચાં એનાં અન્ય સાથીઓ સાથે મોટાં થઈ ક્યારનાં ઊડી ગયાં છે.

(૩) બાગમાં ઠેર ઠેર પાણીની ઠીબ રાખી છે. શંકર રોજ સાંજે એમાં પાણી ભરે અને અઠવાડિયે એક વાર ધોઈને સાફ કરે. એક સાંજે હું બગીચાના હીંચકે બેઠો હતો. શંકર ‘કોમન પ્લોટ’માંની ઠીબ લઈ અંદર સાફ કરવા લાગ્યો. હસતાં હસતાં કહે કે, “હું જ્યારે પણ આ ઠીબ અંદર લાવું છું ત્યારે પેલું કાર્ણધોળું પક્ષી ખૂબ બરાડા પાડે છે. જાણે મને કહેતું ન હોય કે કેમ અમારી પાણીની ઠીબ લઈ જાય છે? પછી જ્યારે એમાં પાણી ભરીને પાછી મૂકું ત્યારે સૌથી પહેલાં આવીને એમાં નાહી લે.” આ વાત સાંભળીને મને પણ હસવું આવ્યું. મેં કહ્યું અમે એ પક્ષીને દૈયડ કહીએ. તમે શું કહો? હળવા સ્મિત સાથે શંકર બોલ્યો કે અમે તો એને ચોર કહીએ. મને આ નામ જરા વિચિત્ર લાગ્યું. શંકરે જણાવ્યું કે “જ્યારે અમારા લોકો રાત્રે આરામ કરતાં પક્ષીઓને પકડવા ઝાડ ઉપર ચઢવા જાય, ત્યારે આ પછી અચૂક જાગી જાય અને બધાં સૂતેલાં પક્ષીઓને સાવચેત કરી દે. ચોર જેમ રાત આખી જાગતા હોય એમ આ પક્ષી પણ જાગતું જેવું જ બેઠું હોય, તેથી એનું નામ ચોર પાડી દીધેલું.”

મેં પૂછ્યું કે, “ઝાડ ઉપર સૂતેલાં પક્ષીઓનો પણ શિકાર થાય?” તો શંકર કહે કે, “બિલકુલ, જીવતાં ને જીવતાં જ હાથથી લોકો પકડી લે. દિવસના ભાગમાં ઝાડ નીચે પડેલી હગાર પરથી ઓળખી જાય કે કયા પક્ષી એ ઝાડ ઉપર બેસે છે પછી સાંજે અંધારું થતાં જ

ઝાડ ઉપર ચઢી એમને પકડી લે. પણ જો એ ઝાડ ઉપર ચોર પક્ષી બેઠું હોય તો બધાંને ઉઠાડી મૂકે.” શંકર કહે કે, “આપણા બાગમાં જે પીળું પક્ષી આવે છે (પીળક) તે તો સૂરજ ઢળતાં જ પોતાના ખભા ઉપર માથું નાખીને સૂઈ જાય. લોકો તો એને અજવાળે જ ઉતારી લાવે.” છેલ્લે રાહતની વાત એ હતી કે શિકારવાળું હવે ખૂબ ઓછું થઈ ગયું છે. ધરમપુરનાં અંતરિયાળ ગામોમાં ઘણાંખરાં લોકોએ ધર્મ લઈ લીધો તેથી શિકાર આપોઆપ ઓછો થતો જાય છે.

(૪) ઉત્તરાયણ પછી કમ્પાઉન્ડ-વૉલની બહાર આવેલ નાળિયેરી ઉપર, હરિયલની જોડીએ આવવાનું શરૂ કર્યું. શંકરે કહ્યું કે, “આ લોકો આસપાસની બધી નાળિયેરીઓ ચકાસી રહ્યાં છે. માળો ક્યાં બનાવવો એ નક્કી કરતાં હશે.” બે દિવસ પછી અમારા બેડરૂમની બહાર આવેલ નાળિયેરી ઉપર માળો બાંધવાનું શરૂ કર્યું. આ કામ રોજ સવારે આઠથી દસ વચ્ચે ચાલતું. ત્યાર બાદ બંને ઊડી જતાં તે છેક બીજે દિવસે સવારે દેખાતાં. શંકરને લાગ્યું કે હજી ઈંડાં મૂકવાને વાર હશે, તેથી થોડુંક કામ કરી, ચારો કરવા નીકળી પડતાં હશે. માળો નાળિયેરીની, બે પાસે-પાસે ઊગી નીકળેલી ડાળીમાંથી, નીચેની ડાળી ઉપર કરતા હતા. એને બનાવવામાં મુખ્યત્વે નીલગિરિની સૂકી ડાળખીઓ અને સાગનાં સુકાયેલાં ફળનાં ઝૂમખાંની છેવટની દાંડીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એક પક્ષી દાંડી લઈ આવે અને બીજું એને ગોઠવે. મેં એનો ફોટો પણ પાડ્યો. ત્યાર બાદ બે-ત્રણ દિવસ સુધી પક્ષીઓ દેખાયાં જ નહીં. શંકર કહેતો હતો કે આ પક્ષી બહુ શરમાળ છે. મને થયું કદાચ બેડરૂમની બારીમાંથી એનો ફોટો લેતાં જોઈ ગયાં હશે તેથી ગભરાઈને માળો છોડી દીધો હશે. શંકરને ખાતરી હતી કે જ્યારે ઈંડાં મૂકવાનાં હશે ત્યારે જરૂર પાછાં આવશે. પાછાં જરૂર આવ્યાં અને બે ઈંડાં મૂક્યાં. એને બીજે જ દિવસે હું વડોદરા ગયો. પાછો આવ્યો ત્યારે શંકરે સમાચાર આપ્યા કે ઘૂંકિયાએ (Greater Coucal) માળા ઉપર હુમલો કર્યો હતો. હરિયલ સામું પણ થયું, અને થોડી લડત પણ આપી, પરંતુ છેવટે માળો છોડીને ભાગી ગયું. એક ઈંડું અને હરિયલનાં ઘણાં બધાં પીંછાં

નાળિયેરી નીચે અને બીજું ઈંડું ઘૂંકિયાની ચાંચમાં.

અમારા બગીચા આસપાસ એક મોટો ગિરનારી કાગડો અને એક ઘૂંકિયો ફરતા રહે છે. કોઈ વાર આ ઘૂંકિયો ઠાગાઠેયા કરતો એક એક ઝાડની ડાળીએ ડાળીએ માળાની શોધમાં ફરતો જોવા મળે છે. એને આ રીતે જોઈને વનલેલાં, દેવડ, નાચણ વગેરે અચૂક દેકારો મચાવે. પણ આ નઠારો, એની દરકાર કર્યા વિના, પોતાનું ‘સર્વવોરન્ટ’ અને ‘કોમ્બીન્ગ ઓપરેશન’ જારી રાખે. પેલો ગિરનારી કાગડો બપોરે બારની આસપાસ ઓટલાની સામે મૂકેલ ઠીબમાંથી પાણી પીવા આવે. પાસેથી જોઈએ તો બિહામણો લાગે. જ્યારે પણ બગીચાની આસપાસ કોઈ નવો માળો બને ત્યારે અમારા મનમાં થડકો રહે કે આ ‘જાની દુશ્મનો’ એને જોઈ ન જાય. એમની ઉપર પથરો તો નથી ફેંકતા પણ આ વાગૂબાણ માર્યા વિના રહી નથી શકતો.

શંકર સાથે થયેલ વાતોમાંથી એક વાત સૌની નજરમાં તરી આવશે, અને તે શંકરે મેળવેલું પક્ષીઓ વિશેનું સાહજિક જ્ઞાન – તે પણ કોઈ જાતના શિસ્તબદ્ધ અભ્યાસ કે તાલીમ વિના. એ તો છે એક અદનો વનવાસી. નથી એની પાસે કોઈ ‘માર્ગદર્શિકા’, ‘દૂરબિન, કેમેરા’, ‘વિહંગ’ કે ‘બી. એન. એચ. એસ’ની ‘જર્નલ’ કે નથી એણે ગાળ્યા કોઈ શનિ-રવિ પક્ષીઓને સહેતુક નિહાળવામાં – જે કંઈ પામ્યો તે નિરુદ્દેશ અને મલિનવેશે. છતાં એનાં અવલોકન, તર્ક અને તારણ આપણને તાજજુબ કરી દે છે. શું એમ નથી લાગતું કે શંકરનું પ્રકૃતિ સાથેનું સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય એને મળેલી સહજ સમજનો ઉદ્ગમસ્ત્રોત છે? આપણે પણ જેમ જેમ પ્રકૃતિના રંગોમાં ડૂબતા જઈશું તેમ તેમ પક્ષીનિરીક્ષણ સહજ અને સુલભ બની રહેશે. પછી ઘરની આસપાસનાં ચકલી, બુલબુલ અને કાબરને જોવામાં એટલો જ આનંદ આવશે જેટલો કે જર્ડન રણગોધલા (Jerdon's Courser)ને શોધવામાં!

‘મલ્હાર’, આશીર્વાદ સોસાયટી, જકાતનાકા પાસે,
તીથલ માર્ગ, વલસાડ-૩૮૬૦૦૧

પંખીની વર્ણવિવિધતા

પંખીના શરીરસંગોપનનાં સાધનરૂપ પીંછાંના રંગોની વિવિધતા અંગ્રેજીમાં Protective Colouration નામે ઓળખાય છે. આવી વિવિધતા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપની હોય છે. કોઈ પંખીનો સમગ્ર વર્ણ આછો, ઘેરો કે ચળકતો, પણ કેવળ એક જ જાતનો સાદો હોય છે, તો કોઈનાં શરીર ઉપરનીયે એક જ વર્ણની વિવિધ છાયાવાળાં જોવામાં આવે છે. વળી બીજાં કેટલાંકનાં શરીર મિશ્રરંગોની વિવિધ સજાવટવાળાં ભાતીલાં હોય છે. આવા ફેરફાર છે પણ સકારણ જ. એક જ વર્ણની સમાન છાયાવાળાં પંખીઓને, ગાઢ પર્ણતાને લીધે એકરંગી દેખાતી ઘટામાં છુપાવાનું સરળ પડે છે, પરંતુ જ્યાં ઘટા આછીપાતળી હોય અગર ડાળીઓમાંથી અને પાંદડાં વચ્ચેથી ગળાઈને પ્રકાશ આવતો હોય તેવે સ્થળે આવાં પંખીને છુપાવું ન પાલવે; કારણ પ્રકાશમાં એમનો વર્ણ ભળી જતો નથી જેને લીધે એ ઝટ ઉઘાડાં પડી જાય છે. એવે સ્થળે તો રંગની વિવિધતા કે ચટાપટાવાળાં પીંછાં જ અનુકૂળ થાય છે. એ સાધનને લીધે તડકીછાંયડીની ભાતમાં એના ડિલના ચટાપટાની ભાત સહેજે ભળી જવાથી, આવા પંખીને અદૃશ્ય રહેવાનું અઘરું પડતું નથી. આ પરિસ્થિતિમાં એક વર્ણવાળાં પંખીઓનો સંચાર અત્યંત પરિમિત પ્રદેશમાં હોય છે, કારણ એમના નિવાસને અનુકૂળ સઘન વૃક્ષરાજી પ્રત્યેક સ્થળે નથી મળી આવતી. એથી ઊલટું, વિવિધરંગી પંખીઓ ગમે તેવા સ્થળે પણ કંઈ ને કંઈ આધાર શોધીને જાતને છુપાવી રહી શકે છે. આવા જ કારણથી પંખીસમાજમાં એક વર્ણવાળાં કરતાં અનેક વર્ણવાળાંની સંખ્યા વિશેષ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે.

આથી જ પંખીની આવી વર્ણવિવિધતા અને એમનાં નિવાસસ્થાનનો સંબંધ ઘનિષ્ઠ હોય એ સ્પષ્ટ છે. સૂકાં ઝાડપાન વિનાનાં રણ અને મેદાનોમાં વસતાં પંખીઓના રંગ, એમની નિવાસભૂમિના રંગે ભૂખરા, ચટાપટા હોય તો પણ ભપકા વિનાના, આછા ફિક્કા પીળા, બદામી કે મેલા ધોળા હોય છે. એવી જ રીતે નિબિડ અરણ્યનાં વસનારાંનાં શરીર એમના વાતાવરણને અનુકૂળ ઘેરા રંગનાં હોય છે. આવા જ હેતુથી અનેક રંગબેરંગી ચમકતા રંગનાં પીંછાવાળાં પંખી અને રૂપાળાં પર્તગિયાં મુખ્યત્વે ગાઢ જંગલનાં જ વસનારાં દેખાયાં છે.

આત્મગોપનના આ સાધનનો લાભ પંખીઓ વિવિધ રીતે લે છે. પ્રથમ તો સ્વભાવે જ નિર્બળ પંખીઓ શત્રુવર્ગથી છુપાવામાં એનો ઉપયોગ કરે છે... એ ઉપરાંત જાતે બળવાન ન હોય છતાં બળવાન જેવો સ્વાંગ સજીને, વાઘના ચામડામાં ફરતા ગધેડાની પેઠે, સંરક્ષણ પામવાના હેતુથી કેટલાંક પંખી અન્ય બળવાન પંખીઓના રૂપરંગનું અનુકરણ કરતાં શત્રુને ભ્રમમાં નાખી છેતરપિંડીથી આત્મરક્ષા મેળવતાં પણ દેખાય છે. બપૈયો જુઓ. એ જાતે કોયલના વર્ગનું પંખી છે, પરંતુ બાજના જેવાં એનાં રૂપરંગ હોવાથી, અન્ય પક્ષીઓ બાજ માનીને એનાથી દૂર ને દૂર જ રહે છે અને એને હેરાન કરતાં નથી. જો કે આત્મરક્ષણની આ રીત કે અનુકરણની ટેવ (mimicry) જેટલી વ્યાપકપણે કીટકો-સવિશેષ પર્તગિયાંમાં દેખાય છે, એટલી પંખીઓમાં નથી જોવામાં આવતી.

વળી આ સંરક્ષણના હેતુને અનુલક્ષીને જ ઘણી વખત નર માદા ભિન્ન ભિન્ન રંગવાળાં પણ હોય છે. આવી ભિન્નવર્ણતા (sexual dichromatism)માં નરના રંગ ઊજળા, ચળકતા અને આંખ ખેંચે એવા કે રંગબેરંગી હોય છે, ત્યારે માદા મેલા રંગની, વિવિધતા વિનાની કે વિવિધતા છતાં કુરૂપ દેખાય છે. આનો હેતુ માદાનું સંરક્ષણ થઈ વશવેલો નિર્વિઘ્ને વધતો રહે, એ જ હોય છે... એવું જ શક્કરખોરા, દૂધરાજ, શૌભિગી, દેવચકલી, દૈયડ વગેરે પંખીઓમાં જોવા મળે છે. એમનાં નરમાદાના સુપરિચિત વર્ણવિભેદ પાછળ માદાના સંરક્ષણનો હેતુ જ કારણભૂત થયો હશે, એ સ્પષ્ટ છે.

આ તો આત્મરક્ષણની વાત થઈ. પક્ષીઓના રંગનો અન્ય પણ એક પ્રબળ હેતુ છે અને તે 'અલંકરણ'નો. કેટલાંક એવાં પણ પંખી છે કે... આત્મગોપન સિવાય પણ તે સહેજે સુરક્ષિત રહી જીવી શકે છે. છતાં આવાં પંખીઓમાં પણ રંગની વિવિધતા નજરે પડે છે. આ વિવિધતાનો એક જ હેતુ હોઈ શકે. પક્ષીને રૂપાળું દેખાડવાનો. આવી અલંકૃતિ પ્રધાનપણે નરપંખીમાં જોવામાં આવે છે, જેને લીધે એ માદાનું દિલ આકર્ષી શકે છે.

હરિનારાયણ આચાર્ય, 'વનેચર'

સ્રોત : 'વનવગડાનાં વાસી' પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાસભા, ૧૯૭૯.

ગીધ પર જાપતો

કપરાડા તાલુકામાં ગીધનું અસ્તિત્વ

છેલ્લાં ૪ વર્ષથી કપરાડા તાલુકા (જિ. વલસાડ)ની આસપાસના વિસ્તારમાં જુદા જુદા સમયે ગીધનાં અવલોકન બાબતે મુલાકાત લીધેલ છે. વર્ષ ૨૦૦૬માં ડૉ. પીયૂષ પટેલ, જિજ્ઞેશ જોષી સાથે દિક્ષલ, કપરાડામાં ૧૩ ગિરનારી તથા સફેદપીઠ ગીધ જોવા મળેલ. તા. ૦૨-૦૬-૨૦૦૮ના રોજ ગીધ-સર્વેક્ષણ દરમિયાન મિતુલ દેસાઈ સાથે કપરાડા તાલુકાના વાવર ગામે ૩૧ ગિરનારી ગીધ જોવા મળેલ. તા. ૧૩-૦૨-૧૦ના રોજ વિરલ પ્રજાપતિ, નેચર ક્લબ, સુરત સાથે મૃત જાનવર પર ૪૫ ગિરનારી અને સફેદપીઠ ગીધ જોવા મળેલ. તેમજ પાંચવેરા ગામની સામેની તરફ આવેલા ડુંગર પર સાદડના વૃક્ષ પર સફેદપીઠ ગીધના ત્રણેક માળા હતા. ચાલુ વર્ષે તા. ૨૩-૦૫-૧૦ના રોજ જિજ્ઞેશ જોષી સાથે, સુથારપાડા બજાર પાસે મૃત જાનવર પર ૬૦ ગિરનારી તથા સફેદપીઠ ગીધ જોવા મળેલ. તા. ૨૯-૩૦ મેના ગીધ-સર્વેક્ષણ દરમિયાન મૃત જાનવર પર મિતુલ દેસાઈ સાથે ૬૨ (ગિરનારી-૪૦ સફેદપીઠ-૨૨) ગીધ જોવા મળેલ.

તા. ૧૩-૦૨-૧૦નાં રોજ વિરલ પ્રજાપતિ સાથે પાંચવેરા ગામની સામેની તરફ સાદડનાં ઝાડ પર સફેદપીઠ ગીધ માળા પર જોવા મળેલ. કપરાડા તાલુકામાં ઊંચા ઝાડ તેમજ ડુંગરમાં પથ્થરોમાં ગિરનારી ગીધ તેમજ સફેદપીઠ ગીધ માટે માળાની અનુકૂળતા હોવાથી સંખ્યામાં વધારો હોઈ શકે. ગીધ માટે યોગ્ય ખોરાકનું સ્થળ ઊભું કરવામાં આવે તો ગીધની સંખ્યામાં હજી વધારો થઈ શકે. કપરાડા તાલુકાનાં ગામોમાં ઢોરની સંખ્યા વધુ હોવાથી ખોરાકની સાનુકૂળતા ઊભી થઈ શકે તેમ છે.

મહમદહસન યુ. જત

૩, આનંદ કોલોની પોર્ટ્સ ફાર્મ રોડ,
ફર્સ્ટ ગેઈટ, અતુલ-૩૯૬૦૨૦

સુરત જિલ્લામાં ગીધ

સુરત જિલ્લાના કાંઠા વિસ્તારનાં સાત ગામોમાં ગીધ માળા તથા રાતવાસો કરતાં જોવા મળ્યાં છે. આ ગામોમાં હજીરા, જુનાગામ, સુવાલી, રાજગરી, ભટવાઈ દામકા તેમજ વાસવાનો સમાવેશ થાય છે.

આ વિસ્તારમાં ગીધ (Indian White-backed Vulture) મુખ્યત્વે તાડનાં ઝાડ પર માળા બનાવતાં હોય છે. અહીં જોવા મળતી ગીધની બાકીની બે જાતિ, પહાડી ગીધ (Eurasian Griffon) અને ગિરનારી ગીધ (Long-billed Vulture) તાડનાં ઝાડ પર ફક્ત રાતવાસો કરતા જોવા મળી છે.

‘નેચર ક્લબ, સુરત’ દ્વારા મુખ્યત્વે દક્ષિણ ગુજરાતમાં અન્ય પર્યાવરણપ્રેમી મિત્રો સાથે મળીને ગીધની ગતિવિધિ પર નિયમિત દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. મે ૨૦૧૦ દરમિયાન નોંધાયેલ ગીધની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

ગીધ	૭૬ (જેમાં ૧૫ બચ્ચાં)
ગિરનારી ગીધ	૫
પહાડી ગીધ	૨
કુલ	૮૩

‘નેચર ક્લબ, સુરત’ દ્વારા સુરતના હજીરા વિસ્તારમાં ગીધ માટે ‘ફિડીંગ સાઈટ’ સફળતાપૂર્વક ચલાવવામાં આવી રહી છે. આ ‘ફિડીંગ સાઈટ’ પર માર્ગ અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામેલાં તેમજ જેમાં માત્ર મેલોક્લિકેમ દવા વપરાતી હોય એવા તબેલામાં મરેલાં જાનવરોને ગીધના ખોરાક માટે રાખવામાં આવે છે. મરેલાં જાનવરોને ‘ફિડીંગ સાઈટ’ સુધી પહોંચાડવા માટે નેચર ક્લબ, સુરતે છકડો ખરીદ્યો છે.

હજીરા વિસ્તારમાં ગીધને ગુકસાન

કરતી પ્રવૃત્તિ

આ વિસ્તારની લગભગ ૫૦% ગીધની વસ્તી

હજીરા ગામમાં જોવા મળે છે અને આ વિસ્તારમાં મોટા ઔદ્યોગિક એકમો આવેલા છે; જેમાં એસ્સાર (Essar) કંપનીનું હજીરા ગામ તરફનું વિસ્તરણ ગીધ માટે નુકસાનકારક સાબિત થઈ રહ્યું છે. ૨૦૦૭માં નોંધાયેલ ગીધના ૩ માળાવાળાં વૃક્ષો 'એસ્સાર'ની હદમાં આવી જતાં તેમનો નાશ થયો છે. હાલમાં જે રીતે કંપનીનું વિસ્તરણ થઈ રહ્યું છે, એ જો અવિરત ચાલુ રહેશે તો આવનારા ૨-૩ વર્ષોમાં હજીરા ગામમાંથી ગીધ લુપ્ત થઈ જશે.

ગામના લોકો દ્વારા સમયાંતરે તાડનાં પાન કાપી લેવામાં આવે છે જેથી એ વૃક્ષો ગીધને બેસવા તેમજ માળા બનાવવા લાયક રહેતાં નથી. તાડનાં કાપેલાં પાનનો ઉપયોગ બળતણ તરીકે, ઘરની વાડ તથા છત બનાવવા માટે થાય છે.

'નેચર ક્લબ, સુરત' દ્વારા ગીધ માટે ચલાવવામાં આવતી 'ફિડીંગ સાઈટ' પર રખડતાં કૂતરાંનો ત્રાસ ધીરે ધીરે વધતો જઈ રહ્યો છે. તેના ઉપાયરૂપે ૮૦૦ રિનિંગ મીટર જેટલું 'ચેઈનલિંક ફેન્સિંગ' કરવામાં આવે તો જ આવનારા દિવસોમાં પણ ગીધ આ જગ્યાએથી ખોરાક મેળવી શકશે.

('ફિડીંગ સાઈટ'ને 'ફેન્સિંગ' કરવાનો ભૂતકાળનો પ્રયોગ નિરાશાજનક રહ્યો છે. ભાવનગરમાં છાપરિયાળી પાંજરાપોળ પાસે તથા કચ્છ ખાતે 'ફીડીંગ સાઈટ'ને કૂતરાના રંજાડથી મુક્ત કરવા 'ફેન્સિંગ' કર્યા બાદ અગમ્ય કારણોસર ગીધ ત્યાં ખોરાક માટે આવતા બંધ થઈ ગયાનું નોંધાયું છે. - સં.)

ડાંગ જિલ્લામાં ગીધ

ડાંગ અને મહારાષ્ટ્રના સરહદ વિસ્તારમાં ગિરનારી ગીધની વસાહત જોવા મળે છે. દક્ષિણ ડાંગમાં સાપુતારાથી ઉત્તરે નક્કીયા - હનવત વચ્ચેના પહાડી વિસ્તારોમાં ગીધ માળા કરતા નોંધાયા છે. આ વિસ્તારમાં ગીધની વસ્તીનો સચોટ અંદાજ મેળવવા માટે મરેલા જાનવરોને ગીધના ખોરાક માટે યોગ્ય જગ્યાએ

નાખવા એ જ એક સરળ રસ્તો છે. મે ૨૦૧૦ દરમિયાન 'નેચર ક્લબ, સુરત' દ્વારા કરાયેલ સર્વેક્ષણમાં સુરતથી મરેલા જાનવરને લઈ ત્યાં ગીધ માટે મૂકવામાં આવ્યું હતું.

આ દરમિયાન ડાંગના પીપલાઈદેવી રૈંજમાં પર ગિરનારી ગીધ જોવા મળ્યાં હતાં, જેમાં ૪ અપુખ્ત હતાં. સાપુતારા પાસેના માલેગાંવ વિસ્તારમાં ૨ ગિરનારી ગીધ નોંધાયા હતાં. આમ ડાંગમાં કુલ ૫૪ ગીધ નોંધાયા હતાં. ૨૦૦૭ વર્ષની ગણતરીની સરખામણીએ ૧૧ ગીધનો વધારો નોંધાયો હતો.

આ વિસ્તારમાં લોકો પોતાનાં મરેલાં જાનવરોને મુખ્યત્વે ગામ નજીક આવેલી ખીણમાં નાખી દેતા હોય છે, જેમાંની અમુક ખીણો ગીધની પહોંચની બહાર હોય છે.

ડાંગ અને કપરાડાના વિસ્તારોમાં જો ગીધ માટે ખોરાકની જગ્યાઓ બનાવવામાં આવે, જેમાં આજુબાજુનાં ગામડાંમાંથી મરેલાં જાનવરોને ગામથી દૂર નક્કી કરેલી ખુલ્લી જગ્યાએ નાખવામાં આવે અને જન-જાગૃતિ માટેના કાર્યક્રમો કરવામાં આવે તો આ વિસ્તારોમાં ગીધને તેની કુદરતી અવસ્થામાં જ બચાવી શકાય એમ છે.

વિરલ પ્રજાપતિ

Co. 'નેચર ક્લબ સુરત',

૮૧, સર્જન સોસાયટી, અઠવાલાઈન્સ, સુરત-૩૯૫૦૦૭

ગીધ અમદાવાદ શહેર અને

આસપાસમાં

છેલ્લાં બે વર્ષોમાં અમદાવાદ શહેરમાં માર્ચના અંતભાગથી જૂનની શરૂઆત સુધી સખત ગરમીમાં ગીધનાં બચ્ચાં માંદી હાલતમાં મળી આવેલાં. મારા અનુમાન અને સર્વેક્ષણ મુજબ તેઓ જે-તે વર્ષમાં જ જન્મેલાં બચ્ચાં હતાં. તે લીલી અને પીળા રંગની ઊલટી કરતાં હોય છે. શરૂઆતમાં ખૂબ જ 'ડિહાઈડ્રેટ' થયેલા જણાય છે. આ વર્ષે ૨૯-૩-૧૦ના રોજ શ્રી એન. એમ.

વ્યાસ દ્વારા લો કોલેજ ખાતેથી એક ગીધનું બચ્ચું જીવદયા ટ્રસ્ટ ખાતે લવાયું હતું. તેને સારવાર ડોક્ટર દ્વારા કરેલ. રાત્રે જ્યમિન, સાગર તેની સારવાર માટે રોકાયા. હાલત સુધરતી લાગી પરંતુ સવારે મૃત હાલતમાં જોવા મળ્યું. તે ગીધને અમે જંગલખાતાની મંજૂરીથી પિંજોર મોકલ્યું, જેમાં 'ગાઉટ'નો રિપોર્ટ આવ્યો. ૧૫મી એપ્રિલથી દોઢ મહિનાના ગાળામાં બીજાં ૭ બચ્ચાં મળી આવ્યાં. યોગ્ય સારવારના અભાવે મહંદંશે મરી ગયાં.

પાછળના વર્ષની ગણતરી મુજબ અમદાવાદ શહેરમાં ૧૩૩ ગીધ જોવા મળતાં હતાં આ વર્ષે, મે ૨૦૧૦માં ૧૬૦થી ૧૭૦નો આંકડો અમદાવાદ શહેરનો મળેલ છે. ૨૦૦૯થી ૨૦૧૦ દરમિયાન મુખ્ય શહેર વિસ્તારમાં ચાર વસાહતો જ બચવા પામી છે. માળાની સંખ્યા ભાવન નોંધેલ છે.

સંખ્યા વધવાનું કારણ અમદાવાદ શહેરની આજુબાજુના વિસ્તારમાં થયેલી મોટી અડચણોથી થયેલું સ્થાનાંતર હોઈ શકે.

કાર્તિક શાસ્ત્રી

અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

ભાવનગર – અમરેલી જિલ્લામાં

ગીધનું સર્વેક્ષણ અને પ્રશ્નો

મે, ૨૦૧૦માં થયેલી ગીધની વસ્તીગણતરીના અનુસંધાને ભાવનગરના મહુવા વિસ્તારમાં ૨૫ તથા અમરેલી જિલ્લામાં સો કરતાં વધુ ગીધ નોંધાયા. મહુવાથી નાગેશ્રી વચ્ચે સરેરાશ ૯૦થી ૧૧૦ ગીધ જોવા મળે છે અને બે જિલ્લાનાં ગીધનો સંયુક્ત આંકડો છેલ્લાં ૩ વર્ષથી યથાવત રહ્યો છે.

૨૦૦૮થી શરૂ કરેલું રાહતના દરે મેલોક્સિકોમેનું વિતરણ તથા આસરાણામાં શરૂ કરેલી ગીધની નવી 'ફિડિંગ સાઈટ' ગીધની સ્થિર રહેલી વસ્તી માટેનાં બે મુખ્ય કારણો ગણી શકાય.

છાપરિયાળી પાંજરાપોળના કર્મચારીઓ તથા ૧૮ જેટલા ઉપાધિ ધરાવતા તથા ઉપાધિ વગરના પશુચિકિત્સકોને લક્ષમાં લઈને જાગૃતિ કાર્યક્રમો કરવામાં

આવે છે. ૩૦ પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાનાં બાળકોને પણ જાગૃતિના કાર્યક્રમોમાં આવરી લઈએ છીએ.

છાપરિયાળી પાંજરાપોળમાં રોજ અનેક પશુના મૃતદેહ નાખવામાં આવે છે પરંતુ અહીં ગીધ ખાસ આવતાં નથી. આ માટે ત્રણ કારણો જવાબદાર છે: કૂતરાંની વધુ સંખ્યા, ચમારની સતત હાજરી અને ભૂતકાળમાં કરેલી 'ફેન્સિંગ'.

ભાવનગર-અમરેલીની ગીધ-વસાહતને જો સંરક્ષિત રાખવી હોય તો મુખ્યત્વે બે વસ્તુની જરૂર પડે. એક એવી 'ફિડિંગ સાઈટ' જ્યાં ડાઈકલોફેનાક મુક્ત મૃત જાનવરો ખોરાક તરીકે સતત ઉપલબ્ધ હોય અને બીજું, ફિડિંગ સાઈટની નજીક એક પાણીની ક્યારી (Water point). આ માટે વનવિભાગ તથા સ્વયંસેવી સંસ્થાઓએ સાથે મળીને કામ કરવું પડશે અને ભંડોળ ઊભું કરવું પડશે.

ધારીથી મિતિયાળા સુધી ગીધના ચોકસાઈપૂર્વકના સર્વેક્ષણની હજુ જરૂર છે. મહુવા પંથકમાં ક્વચિત્ જોવા મળતાં ગિરનારી ગીધ તથા ક્યારેક સફેદપીઠ ગીધની સંખ્યામાં થતો વધારો આ વિસ્તારમાં વસતાં ગીધને લીધે હોઈ શકે.

ભાવનગર-અમરેલીની ગીધની વસ્તીને સંરક્ષિત રાખવા વનવિભાગ સાથે મળીને એક લાંબા ગાળાની યોજના બનાવવાની જરૂર છે.

રુચિ દવે,

૩૬, ગુ. હા. બોર્ડ સોસાયટી, મહુવા-૩૬૪૨૯૦

મોરબીમાં ગીધ !?

વર્ષ ૨૦૦૪માં ૩૫, ૨૦૦૫માં ૧૭, ૨૦૦૬માં ૨, ૨૦૦૭માં ૭, ૨૦૦૮માં ૪, ૨૦૦૯માં ૨, ૨૦૧૦ જાન્યુઆરીમાં ૧ (માળા પર) અને મે ૨૦૧૦માં ૦. તા. ૩૧-૦૫-૧૦ના રોજ ભાવેશ ત્રિવેદી, નરેન્દ્ર દોશી, જિતુભાઈ અને શ્રી એમ. જી. મારુતિ સાથે સફેદપીઠ ગીધના (Indian White-backed Vulture) વસવાટના અગાઉનાં બધાં સ્થળો ચકાસ્યા, પરંતુ એક પણ ગીધ જોવા મળ્યું નહીં. આશા રાખીએ કે આ પરિસ્થિતિ કામચલાઉ હોય અને ગીધ ફરી જોવા મળે.

અશોક મશરુ,
રાજકોટ

કચ્છમાં ગીધનું સર્વેક્ષણ

તા. ૨૯ અને ૩૦ મે, ૨૦૧૦ના રોજ જોયેલ ગીધની નોંધ :

નખત્રાણા તાલુકામાં ૨૪ પુખ્ત અને ૩ અપુખ્ત ગીધ. ૧ અપુખ્ત ગીધ મૃત હાલતમાં જોવા મળ્યું.

અબડાસા તાલુકામાં ૧૨૯ પુખ્ત, ૪ અપુખ્ત. ૧ પુખ્ત મૃત હાલતમાં જોવા મળ્યું.

માંડવી તાલુકામાં ૫૯ પુખ્ત, ૩ અપુખ્ત જોવા મળ્યાં.

અંજાર તાલુકામાં ૦૩ પુખ્ત ગીધ જોવા મળ્યાં.

ઉપરોક્ત બધાં જ સફેદપીઠ ગીધ (Indian White-backed Vulture) હતાં.

ભુજ તાલુકામાં ૧૧ પુખ્ત, ૧ અપુખ્ત ગિરનારી ગીધ (Long-billed Vulture) જોવા મળ્યાં.

ગીધનું સર્વેક્ષણ અમે 'કચ્છ નેચર કલબ'ના મિત્રોએ અશ્વિન પોમલ (મંત્રી) તથા પ્રતાપ સેવક (પ્રમુખ) સાથે મળીને તથા વન-વિભાગ, કચ્છના પરિક્ષેત્ર વનસંરક્ષણ શ્રી નાગોરી (નલિયા), ઇન્દ્રજિતસિંહ બારડ (માંડવી), શશિકાન્ત ઠક્કર (નખત્રાણા) તેમ જ વનવિભાગના અન્ય કર્મચારી સાથે રહીને કર્યું; જેમાં જાગૃતિબહેન સંઘવી, મનોજ ટાંક, નરેન્દ્ર ગોર, કરીમભાઈ ખત્રી, ડાહ્યાભાઈ પટેલ અને દામજીભાઈ ચૌહાણે સહયોગ આપ્યો હતો.

આ ઉપરાંત 'કચ્છ નેચર કલબ' નેચર કલબ, સુરત'ના સહકારથી 'મેલોક્લિકેમ' દવાનું રાહતભાવે વેચાણ ચાલુ કરેલ છે. દરેક ગામના અમારા પ્રતિનિધિ ખૂબ જ ઉત્સાહપૂર્વક કામગીરી કરી રહ્યા છે.

તા. ૨૧ જૂનના ભુજ જિલ્લા પંચાયતમાં નાયક નિયામક (પશુપાલન) અધિકારીશ્રી વણકરના નેજા હેઠળ યોજાયેલ પશુચિકિત્સકોની સભામાં અમો અશ્વિન પોમલ અને સશ્વિન દવેએ જિલ્લાના અલગ-અલગ ભાગમાંથી આવેલા ૧૭ પશુચિકિત્સકો સાથે ડાયક્લોફેનેકની ગીધ ઉપર થતી અસર વિશે ચર્ચા કરેલ

અને ડાયક્લોફેનેકના બદલામાં 'મેલોક્લિકેમ'ના ઉપયોગ વિશે પણ વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલ.

ઉપરાંત 'કચ્છ જિલ્લા પાંજરાપોળ ગૌશાળા સંગઠન' ભુજનો સંપર્ક કરેલ અને આ સંગઠનના મંત્રી ભરતભાઈ તથા ડૉક્ટર રમેશભાઈ જોડે ડાયક્લોફેનેકની ગંભીર અસર વિશે ચર્ચા કરેલ. સંગઠનના મંત્રી ભરતભાઈએ કચ્છ જિલ્લાની ૭૮ નાની-મોટી ગૌશાળામાં 'મેલોક્લિકેમ'નો ઉપયોગ કરવાનો અનુરોધ કરવામાં આવશે, એવી ખાતરી આપેલ.

અશ્વિન પોમલ
૧ પંચાયત માર્ગ, જૂનાવાસ, માધાપર, ભુજ-કચ્છ-૩૭૦૦૦૧

મહેસાણા જિલ્લામાં ગીધ

અગાઉ ૨૬-૨૭ મે ૨૦૦૭માં ગીધ સર્વેક્ષણ થયેલ અને ચાલુ વર્ષે ૨૯-૩૦ મે ૨૦૧૦માં ગીધ સર્વેક્ષણ થયેલ છે. બન્ને સર્વેક્ષણો પરથી જણાયું છે કે ગીધની સંખ્યા ચિંતાજનક હદે ઘટી રહી છે.

કડી, મહેસાણા, વિરમગામ અને બેચરાજી તાલુકામાં સર્વેક્ષણ કરવામાં આવતાં ગીધની સંખ્યા નીચે મુજબ જોવા મળી છે.

ગામ/શહેર ગીધની જાતિ સંખ્યા માળાની સંખ્યા
કડી સફેદપીઠ ગીધ ૧૪ ૭
બેચરાજી સફેદપીઠ ગીધ ૧૩ ૩
વિરમગામ સફેદપીઠ ગીધ ૪૬ ૬
ખેરો ૨

મહેસાણા ૦૦ -
(તાલુકો)
કુલ - ૭૫ ૧૬

ગીધના સતત અભ્યાસ અને નિરીક્ષણ દ્વારા તેની સંખ્યામાં થયેલ ઘટાડા માટે નીચેનાં કારણો જવાબદાર જણાયા છે. [ડાયક્લોફેનેક દવા સિવાયનાં કારણો]

- * ગીધનાં વસવાટ તથા માળા માટેનાં ઊંચાં વૃક્ષોની સંખ્યા ઘટી રહી છે.
- * ગીધ-વસાહતથી ખોરાકનાં સ્થળ ખૂબ જ દૂર છે.
- * ખોરાકના સ્થળ પાસે પાણીનો અભાવ.

ગીધ પર જાપતો

- * ખેતીના પાકને નુકસાનકર્તા ભૂંડનો નાશ કરવા ફોરેટ-જી નામની ખૂબ ઝેરી દવાનો ઉપયોગ થાય છે. આ દવાથી મરણ પામેલ ભૂંડને પશુ-પક્ષી-ગીધ દ્વારા ખોરાકમાં લેવાતાં આ પ્રાણીઓ મૃત્યુ પામે છે.
- * ઉત્તરાયણ પર દોરીથી ગીધની પાંખો કપાઈ જાય છે. કેટલીક જગ્યાએ ઉત્તરાયણના દિવસે મકાનના ધાબા ઉપર ફટકડા ફોડવામાં આવે છે. આથી પક્ષીઓ ગભરાઈને આમતેમ ઊડે છે અને દોરીનો મોગ બને છે.

ગીધ બચાવવા શું કરી શકાય ?

- * ઊંચાં વૃક્ષોને કાપવાની મંજૂરી કોઈ પણ કક્ષાએથી ન મળે તેવો આદેશ કરવો.
- * ગીધ-વસાહતની નજીકમાં (૫થી ૧૦ કિમી) ખોરાકનું સ્થળ ઊભું કરવું. દા.ત., કોઈ પણ જગ્યાએ કુદરતી રીતે ઢોરનું મૃત્યુ થયું હોય તો તેને શહેર કે ગામથી દૂર કોઈ ખાસ જગ્યાએ લાવવું. ગોચર કે પડતર જમીન હોય તથા નજીકમાં તળાવ હોય, ત્યાં ખોરાકનું સ્થળ બનાવવું.
- * ખોરાકના સ્થળ પાસે તળાવ હોય અને તેમાં પાણી સુકાઈ જાય તો તેમાં પાણી ભરવાની વ્યવસ્થા કરવી. તળાવ ન હોય તો નાની તલાવડી બનાવવી.
- * ગીધ-વસાહતવાળા ગામમાં ગીધનું મહત્ત્વ સમજાવવું. લોકો જ ગીધને બચાવે, તેવી જાગૃતિ લાવવી. તે માટે ગામમાં ગીધને લગતા કાર્યક્રમ કે

ગીધની ફિલ્મ બનાવવી. ગામમાં ગીધ મિત્રમંડળ બનાવી તેમાં ગામના જ ઉત્સાહી મિત્રોને સામેલ કરવા.

- * ઉત્તરાયણ વખતે ગીધ દોરીથી ઘવાય ત્યારે અથવા બીમાર ગીધ નજરે પડે તો કોનો સંપર્ક કરવો તેનો ગીધ-વસાહતની આજુબાજુનાં ગામોમાં ખાસ પ્રચાર કરવો.
- * ઉત્તરાયણના પર્વના દિવસે ફટકડા ફોડવા પર પ્રતિબંધ મૂકવો.
- * અનુભવ દ્વારા જણાયું છે કે ગીધના વસવાટ કે માળાની નજીકથી ફોટોગ્રાફી કે નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે ત્યારે ગીધને ખલેલ પહોંચે છે અને ગીધ ઊડી જાય છે. ક્યારેક મહિના સુધી ગીધ આ જગ્યાએ પાછાં આવતાં નથી. તેથી ફોટોગ્રાફી કે નિરીક્ષણ ગીધ વસાહતથી ૧૦૦ મી. દૂરથી કરવું. ફોટોગ્રાફી પર અંકુશ મૂકી શકાય.

ઉપર દર્શાવેલ ગીધ ઘટાડા માટેનાં કારણો અને ઉપાય ધ્યાનમાં લઈ તાત્કાલિક અસરથી કાર્યવાહી કરવામાં આવે તો ગીધ અવશ્ય બચશે. જાણવા છતાંય ઉપાય નહીં કરવામાં આવે તો આપણે સૌ ગીધ માટે જવાબદાર હોઈશું. નિષ્ઠાપૂર્વકના પ્રયત્ન એ જ ગીધસંરક્ષણ.

કડી વિસ્તારમાં ગીધ

મહેસાણા જિલ્લામાં ફક્ત કડી તાલુકામાં જ ગીધ જોવા મળે છે. વર્ષ ૨૦૦૭માં કરેલ સર્વેક્ષણ મુજબ અહીં

ક્રમ	સર્વેક્ષણની તારીખ	સ્થળ	ગીધની સંખ્યા પ્રકાર	માળા	માળા-આશ્રય માટેનાં વૃક્ષોની જાતિ	વૃક્ષોની ઉંમર
૧	૯-૩-૧૦ સમય : ૧૫.૦૦ થી કલાક	કડી તાલુકા નો વિસ્તાર	૨૦ સફેદપીઠ ગીધ Indian White-backed Vulture	૭+૧ (૧ માળો ખાલી) બચ્યાં જોવા મળેલ છે	લીમડો આમલી આસોપાલવ	૫૦થી ૭૦ વર્ષ (અંદાજિત)

કુલ ૪૦ ગીધ હતાં. આજે વર્ષ ૨૦૧૦માં કરેલ સર્વેક્ષણ મુજબ ફક્ત ૨૦ ગીધ બચ્યાં છે, જે ૫૦% ઘટાડો સૂચવે છે. છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં ઊંચાં વૃક્ષોને નુકસાન થવાથી ગીધને પોતાનું રહેઠાણ સતત બદલવું પડ્યું છે અને ગીધની વસાહતને અસર થઈ છે. વર્ષ ૨૦૧૦ના ગીધ સર્વેક્ષણમાં આ મુજબ માહિતી મળી.

અમે ચાર મિત્રોએ તા. ૯-૩-૧૦ના રોજ સાંજના

૧૫.૦૦ કલાકથી ૧૯.૦૦ કલાક દરમિયાન સર્વેક્ષણ કરેલ છે. સર્વેક્ષણ કરનાર મિત્રો શ્રી ભવાનભાઈ, રાજુભાઈ, વિપુલભાઈનો આભાર માનું છું.

સર્વેક્ષણ દરમિયાન અમારા ધ્યાનમાં આવેલ કે ગીધના માળાની આસપાસ સમડી, કાળી કાંકણસાર, પોપટ અને કાગડા જેવાં પક્ષીઓ અવાજો કરી માળા પર

સાહિત્યમાં ડોકિયું

ખૂંચવાયેલા ખજાના

‘વનેચર’ ઉપનામથી ‘કુમાર’માં પક્ષી અને પ્રાણી-જગતનો સિલસિલાબંધ અનુભવસિદ્ધ પરિચય કરાવનારા ગુજરાતના વડા ‘રઝળુ’ શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યને ગુજરાત ઓળખે છે. વનશ્રીનાં બાળ આ જંગલી પશુપક્ષીઓ પ્રત્યેનો અભ્યાસનિષ્ઠ પ્રેમ ગુજરાતમાં બહુ જ થોડાઓએ બતાવ્યો છે તેમાં હરિનારાયણ આચાર્યનું નામ મોખરે આવી ઊભેલ છે, કારણ કે એણે પોતાના પ્યારા વિષય પરની એકાગ્રતા, અનુરાગપૂર્ણ એકાગ્રતા, ગુમાવી નથી.

એમના પરિશ્રમથી તેમ જ ઇતર ગુજરાતી સંભાવિતોના સહકારથી અમદાવાદમાં ગુજરાત પ્રકૃતિમંડળનું સ્થાપન થયું છે. એનો ઉદ્દેશ ગુજરાતની વનસ્પતિ અને પ્રાણી-સૃષ્ટિનાં અવલોકન, પરિચય તેમ જ અધ્યયન કરવાનો તથા તેને અંગે ભૂસ્તર તેમ જ ભૂગોળનો અભ્યાસ કરવાનો છે; એક સામયિક પત્ર દ્વારા એનાં પરિણામો પ્રગટ કરવાનો, એક સંગ્રહ કરવાનો ને પરિણામે જનસમૂહમાં આ વિષયનું ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાન ફેલાવવાનો છે.

શ્રી આચાર્યનો કાગળ વાંચીને તીવ્ર વેદનાની લાગણી થાય છે. જીવનના રસકસો પોષતી ચોપાસ ફરતી આ પ્રાણીસૃષ્ટિ સાથેનો આપણા લેખકોનો સંપર્ક કેટલો નામશેષ બન્યો છે! મેં અવલોકન માટે વાંચેલી તેમ જ મારી પોતાની હમણાં જ લખાઈ રહેલી, એ તમામ વાર્તાઓને યાદ કરી જોઈ, કે હજારો પાનાં ભરી ભરી ચીતરેલાં આ ભૂત તેમ જ વર્તમાનના માનવસંસારમાં ક્યાંય પક્ષીઓ બોલે છે? પશુઓ ક્યાંય વાગોળે છે? વનજંગલોમાંથી પસાર થતાં પાત્રો સાથે આપણે એક જંતુનો પણ સંપર્ક કરાવ્યો છે? આપણાં પાત્રોનાં ઘરોમાં કોઈ ઠેકાણે ખિસકોલી કે કરોળિયાનું

સ્થાન છે?

ક્યાંથી હોય? પ્રત્યક્ષ અનુભવ-સૃષ્ટિમાંથી જ આપણે સાત-આઠ વર્ષની ઉંમરે એ જીવનનો ત્રાગડો હંમેશાંને માટે હારી બેઠાં છીએ. વસંત આવે છે પણ આપણાં પાત્રો કોયલ સિવાય કોઈનો સૂર સાંભળે છે? વર્ષામાં પેલો જૂનોપુરાણો, છેક ઓઢા-હોથલના કાળનો મોરલો હજુયે ટૂંકતો બંધ પડ્યો નથી. આપણા સંસાર-આલેખનમાંથી એક અખૂટ સમૃદ્ધિ મારી ગઈ છે. આપણી કલ્પનાઓ ઝાડપાંદમાં ને રાફડામાં ને નદીનાં નીરમાં છૂટથી વિચરી શકતી નથી.

શુષ્ક માનવીઓ રસિકતાનાં લેબલો લગાવી, ડૂસકાં ને નિઃશ્વાસો ભરતા, અથવા વાતચીતમાં વિવાદ કરતા... આંટા માર્યા જ કરે છે. ને આપણું બચપણ યાદ આવતાં તીવ્ર એક વેદનાની ધ્રુજારી હેયાસોંસરી પસાર થાય છે : કેમ કે સૃષ્ટિનાં રસકેન્દ્રો આ પશુપક્ષીઓ આપણાં સુખદુઃખનાં સહગામીઓ હતાં તે સમય સદાને માટે ગયો. એના જવાથી જ મોટે ભાગે આપણી કલમોમાંથી પણ સ્ફૂર્તિ, સહજતા, સંયમ, મરોડ અને પ્રબળ કલ્પના ગઈ.

શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યનું સ્વપ્ન જો કદી સફળ થાય તો પ્રાણીજગતનો સંપર્ક કદાચ ક્રમે ક્રમે આપણી ભાવિ પ્રજાના શૈશવમાં પાછો ફરે. ભાવિ કેળવણીકારો કદાચ પછી પ્રકૃતિખોળે રમીને નિશાળોમાં પ્રવેશતાં બાળકોના ‘પુસ્તકગોખણિયા’ ડાહ્યાપણાનો ગર્વ લેવાનું છોડી એમના પ્રકૃતિસંગને જ સર્વોપરી સ્થાન આપશે. અને તો પચીસ વર્ષ પછીનો નૂતન લેખક ‘પેમલા પેમલી’ની મરુભોમમાં આથડતો ઊગરી જશે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી (‘જન્મભૂમિ’, ૧૯૪૧)

સૌજન્ય: ‘પરિભ્રમણ’ નવસંસ્કરણ, ખંડ ૨
પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૯.

પ્રવૃત્તિવૃત્ત

કડી વિસ્તારમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણ પ્રવૃત્તિ – રજૂઆત

* જૂન-૨૦૦૮માં કડી શહેરમાં વૃક્ષો વાવવા પૂર્વે કેટલીક તૈયારી કરેલી જેમાં વૃક્ષારોપણનું સ્થળ નક્કી કરેલ. જુલાઈ-૨૦૦૮માં કડી વનવિભાગની નર્સરીમાંથી રોપા મેળવી મિત્રોના તથા વનવિભાગના સહકારથી અમે શહેરમાં સ્વામિનારાયણ મંદિર હાઈવે, ધવલ પ્લાઝા, સ્ટેશન રોડ, શાયોના સોસાયટી- દેત્રોજ રોડ, જેવાં સ્થળોએ વૃક્ષારોપણ કર્યું. રોપાની પસંદગીમાં લીમડા, કરંજ, ઉમરો, પીપર, ગુંદો અને મહુડાના રોપા મળેલ. મિત્રો દ્વારા આ રોપાના ઉછેરની કાળજી લેવામાં આવી રહી છે. ખાસ તો આ ઉનાળામાં પાણી વધારે આપવું પડશે.

* કડી શહેરની પશ્ચિમે એક નાનકડું તળાવ છે તેમાં સ્થાનિક તંત્ર દ્વારા શહેરી વિકાસ અન્વયે તળાવને સંક્ષિપ્ત કાંકરિયા જેવું વિકસાવાઈ રહ્યું છે, જે આનંદની બાબત છે. આ તળાવકિનારે એક વડનું વૃક્ષ છે. તેમાં ઘણાં વર્ષોથી નાનાં કાંજિયાં, સફેદ કાંકણસાર અને બગલા રાત્રિવાસો તેમજ માળા કરે છે. તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૦ના રોજ બપોરે ૨.૦૦ કલાકે કેટલાક મજૂરો આ વડનાં ડાળાં કાપતા જોવા મળ્યા. પૂછપરછ કરતાં જાણવા મળ્યું કે, આ વડ પર પક્ષીઓની ચરક વધારે છે તેથી થડની નજીક સુધીનાં ડાળાં કાપવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. મને થયું કે વડનાં મોટાં ડાળાં કપાઈ જાય તો આ વૃક્ષ સુકાઈ પણ જાય. વડનાં ડાળાં કાપવાથી તેનો વિકાસ અવરોધાશે. આથી મેં સ્થાનિક મામલતદાર કચેરીમાં ફોન કરીને આ બાબતની જાણ કરી. થોડી જ વારમાં કચેરીમાંથી એક વ્યક્તિએ આવીને વડનાં ડાળાં કાપવાનું કામ અટકાવ્યું. તે માટે માન. શ્રી મામલતદાર સાહેબનો આભાર માનું છું.

* અમે મિત્રોએ કડી તાલુકામાં તા. ૯-૩-૨૦૧૦ના રોજ સાંજના સમયે ગીધનું સર્વેક્ષણ કર્યું. ફક્ત ગણતરી કરવાથી ગીધની સંખ્યામાં વધારો થતો નથી. અમે વિચાર્યું

કે ગીધ બચાવવાં હશે તો ગીધના આશ્રયસ્થાન એવાં આ વૃક્ષોને સંરક્ષણ આપવું પડશે.

આથી તા. ૧૫-૩-૨૦૧૦ને સોમવારના રોજ મેં મહેસાણા મુકામે કલેક્ટર કચેરીમાં માનનીય કલેક્ટર સાહેબની રૂબરૂ મુલાકાત લીધી અને લેખિત વિનંતીપત્ર જરૂરી આધાર સાથે આપ્યો. સાહેબશ્રીને રજૂઆત કરી કે સરકારશ્રીએ વાઈલ્ડ લાઈફ પ્રોટેક્શન એક્ટ-૧૯૭૨ અન્વયે ગીધ પક્ષીને અનુસૂચિ-૧માં મૂકી સંરક્ષણ આપેલ છે. તેથી ગીધના માળા, ઈંડાં કે તેની વસાહતનાં વૃક્ષોને નુકસાન કરવું તે કાનૂની અપરાધ છે.

સાહેબશ્રીને વિનંતી કરી કે ગીધના આશ્રયસ્થાન એવાં આ વૃક્ષોને રક્ષણ આપવામાં આવે અને કોઈને પણ આ વૃક્ષો કાપવાની મંજૂરી આપવામાં ન આવે.

માનનીય કલેક્ટર સાહેબે સાનુકૂળ પ્રતિભાવ આપીને કહ્યું છે કે સંબંધિત વિભાગને તાત્કાલિક સૂચના આપવામાં આવશે. સાહેબશ્રીનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

પક્ષીપ્રેમી મિત્રોને હું સંદેશો આપવા માગું છું કે ચોમાસાની શરૂઆતમાં વૃક્ષારોપણ કરી તેનું જતન કરવામાં આવે. જૂનાં ઊંચાં વૃક્ષોને બચાવવા માટે કાર્ય કરવું જોઈએ. ગીધ એ લુપ્ત થઈ રહેલ પક્ષી છે. ગીધને બચાવવા માટે ઊંચાં વૃક્ષો પણ બચાવવાં પડશે. આ માટે યોગ્ય જગ્યાએ સાદર રજૂઆત કરવામાં આવે તો સાનુકૂળ પ્રતિભાવ જરૂર મળે છે.

અનિલ. જે. પટેલ

બી-૨૬, શાયોના સોસાયટી, દેત્રોજ રોડ, જિ. મહેસાણા, કડી-૩૮૨૭૧૫

નવરંગ નિરીક્ષણ યાત્રા, પૂર્વ ગીર

પક્ષી સંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG) આયોજિત “નવરંગ નિરીક્ષણ” (Pitta Watch)નો ખાસ પ્રવાસ તા. ૫, ૬ જૂન ૨૦૧૦ના રોજ, પૂર્વ ગીર ક્ષેત્રમાં યોજાયો, જેમાં રાજ્યભરમાંથી ૩૦ સભ્યો

જોડાયા.

તા. ૫ જૂનના રોજ સવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે BCSG, અમરેલી એકમ દ્વારા સ્વાગત - ઓળખવિધિ કાર્યક્રમ યોજાયો, જેમાં અતિથિવિશેષ તરીકે ધારીના ધારાસભ્ય શ્રી મનસુખભાઈ ભુવા હાજર રહ્યા. તદ્દુપરાંત, ધારી સ્થિત આર. એફ. ઓ. શ્રી પરમાર, શ્રી વણપરિયા તથા પર્યાવરણ ક્ષેત્રના સ્થાનિક કાર્યકર શ્રી અમિત જેઠવા પણ ખાસ ઉપસ્થિત હતા. કાર્યક્રમના કર્તાહર્તા શ્રી અજીત ભટ્ટે મહેમાનોનો પરિચય આપ્યો. સર્વે મહેમાનોએ BCSG દ્વારા ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને બિરદાવી. સંસ્થાના મા. મંત્રી ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ તથા કાર્યક્રમના હેતુની માહિતી આપી. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સુંદર સંચાલન સ્થાનિક શિક્ષણકાર શ્રી રમેશભાઈ આચાર્યએ કર્યું. ત્યાર બાદ શ્રી નર્મદેશ્વર મહાદેવના મંદિરના પટાંગણમાં સર્વેએ પવિત્ર મંત્રોચ્ચાર સાથે વિશ્વ પર્યાવરણ દિન નિમિત્તે વૃક્ષારોપણ કર્યું.

પક્ષીનિરીક્ષણની શરૂઆત ધારી નજીકના શ્રી ખોડિયાર મંદિર તેમ જ ખોડિયાર ડેમના સ્થળથી થઈ. માળામાં બેઠેલ બુલબુલ (Red-vented Bulbul), કિરમજી રંગનો દૂધરાજ (Asian Paradise-Flycatcher), રાતબગલો (Black-crowned Night Heron), અબાલી (Dusky Crag-Martin) અને તેનો ઊંચા ખડક પર બનાવેલો માટીનો માળો, શ્વેતનયના (Oriental White-eye), કંસારો (Coppersmith Barbet), દેવચકલી (Indian

Robin), નાનો કાજિયો (Little Cormorant), કલકલિયો (White - breasted Kingfisher), કાબરો કલકલિયો (Lesser Pied Kingfisher), ટપકીલી નાયણ (White-spotted Fantail Flycatcher), મટિયો લટોરો (Rufous-backed Shrike), ટૈયડ (Oriental Magpie-Robin), નાનો રાજલાલ (Small Minivet), થોરિયું લેલું (Common Babbler), મોટો કશ્યો (Large Cuckoo-Shrike) વગેરે જોવા મળ્યાં. ઉનાળો હોવા છતાં પાણીનો નાનો ધોધ વહેતો હતો તથા ઊંચા કાળા - લાલાશ પડતા ખડકો વચ્ચેથી ઊગી નીકળેલાં વૃક્ષો તથા તેનાં મૂળિયાંને લીધે સ્થળ મનોહર જણાતું હતું.

ત્યાર બાદ, ગીર અભયારણ્યની હદમાં પ્રવેશીને ભીમચાસ (ડોઢી નેસ) નામના સ્થળથી તુલસીશ્યામ સુધીનો લગભગ પાંચ કિ.મી.નો 'ટ્રેક' કર્યો. શરૂઆતનો એક કિ.મી. રસ્તો ઝમરી નદીના પટમાં કાપ્યો. ખડકાળ જગ્યામાં આવેલ ઘૂનાના પાણીમાંથી કિનારા પર અણધાર્યા આવતા મગરનું દૃશ્ય જોવા મળ્યું. સાથે રહેલ જંગલખાતાના ચોકીદારે સહુને ચેતવીને ઝડપથી ચાલવાની સૂચના આપી. નદીના પટ પરની બન્ને તરફનાં વૃક્ષોમાં તેમ જ ઊડતાં વિવિધ પક્ષીઓ પણ જોવા મળ્યાં, જેવાં કે; રાખોડી રામચકલી (Great Tit), વન અબાબીલ (Crested Tree-Swift), અધરંગ (Tickel's Blue-Flycatcher), મધિયો (Oriental Honey-Buzzard), ગિરનારી કાગડો (Jungle Crow) તેમ જ અનેક મોર-ઢેલ (Indian Peafowl).

નદીનો પટ છોડી, થોડા ચઢાણ બાદ, સામાન્યતઃ ફક્ત માલધારીઓ ચાલતા હોય તેવા વિસ્તારમાં પ્રવેશ્યા. ચોતરફ પહાડી, તદ્દન સુકાઈ ગયેલા ખાખરા - બાવળનાં વૃક્ષો, પથરાળ જમીન, પવનના સૂસવાટા સિવાયની નીરવ શાંતિ - આવા વાતાવરણમાં ચાલતા સહુએ દૂરબીન, કેમેરાનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો. છએક વાગ્યે, એક પહાડી પર પશ્ચિમ દિશામાં ચાલતા, રૂક્મણીના મંદિર સુધી પહોંચ્યાં. રસ્તામાં લક્કડખોદ (Yellow-fronted Pied Woodpecker), રાજી

ચકલી (Yellow-throated Sparrow), તથા શ્વેતનયના જોવા મળ્યાં. ટોચ પરના મંદિરને પાર કરી, સમી સાંજે સહુ તુલસીશ્યામની જગ્યામાં આવેલ શ્યામસુંદરના મંદિર સુધી પહોંચી ગયા, જ્યાંની ધર્મશાળામાં રાતવાસો રાખ્યો હતો. ઊંચાઈ પર આવેલ રૂક્મણીના મંદિરના ગુંબજ પર સૂર્યાસ્ત પહેલાંનાં આછાં પીળાં કિરણો પડતાં હતાં. તેમાં સાંજની આરતીનો ઘંટારવ ભળ્યો. ત્યાં જ રાત્રે, સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રખ્યાત એવું ચાપડી ઊંધિયાંનું છાશ સાથેનું ભોજન માણ્યું.

તા. ૬નું પ્રભાત બપૈયાના ટહુકાર અને મંદિરના શંખનાદ તથા પ્રભાતિયાથી થયું. જંગલના રસ્તે બસ દ્વારા બાબરાપુર ગામ સુધી પહોંચ્યાં. ત્યાંથી ૪ કિ.મી.ના પગપાળા પ્રવાસ બાદ હનુમાનગાળા આશ્રમનાં પટાંગણમાં પહોંચ્યાં. જાણે ‘સ્વાગતમ્’ કહેતું હોય તેમ, પ્રથમ અજિતભાઈ ભટ્ટને નવરંગનો અવાજ સંભળાયો.

સહુ ઝડપથી અવાજની દિશા તરફ પહોંચ્યાં, તો ડાળી પર બેઠેલ નવરંગ જોઈ રોમાંચિત થઈ ઊઠ્યા. નર-માદા એકબીજાના અવાજનો સ્પષ્ટ જવાબ આપતાં સંભળાયાં. ત્યાર બાદ ચારેક કલાક સુધી અલગ અલગ જગ્યાએ, ક્યારેક જમીન પર પણ, સહુએ નવરંગને દિલ ભરીને નિહાળ્યું. આશ્રમના પટાંગણમાં પક્ષીપ્રિય વૃક્ષો તેમ જ પાણી પીવાના કુંડ હોવાથી, સહુને એકધારા અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ નિકટથી, મન ભરીને નિહાળવાનો મોકો મળ્યો. નીચે મુજબનાં પક્ષીઓનું નિરીક્ષણ થયું. નવરંગ, રાખોડીશિર કાબર (Grey-headed Starling), ફૂટકી લલેડી (Rufous-bellied Babbler) રાજ, અધરંગ, સુગરી (Baya Weaver), સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Golden-backed Woodpecker), શ્યામશિર કશ્યો (Black-headed Cuckoo-Shrike), લક્કડખોદ, તૂઈ (Plum-headed

પાવાગટની માટીમાં ઊછરતાં છોડ, એક અડગ પ્રૌઢની દેન

ગયા વર્ષે ચોમાસું બેસે તે પહેલાં ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન વ્યાસે એક નવતર પ્રયોગ કર્યો. પાવાગઢના દૂધિયા તળાવે જઈ બેઠા. સાથે કિલોબંધી જુદાંજુદાં વૃક્ષોનાં બી લઈ ગયેલા. તેમાં ચીકુ, સીતાફળ, જાંબુ, લીમડો, આમલી, ફાલસા વગેરે હતાં. કાળકા માતાના દર્શને જે શ્રદ્ધાળુ આવે અને પ્રસાદ લે તેને એક મુઠ્ઠી બી આપે અને કહે કે, “પાછા વળતાં કોઈ એકાદ જગ્યાએ આ બિયાં પધરાવજો. ભવિષ્યમાં તેમાંથી વૃક્ષ બનશે.” લોકો પણ તેમની વાત સ્વીકારી તેવું કરતા હતા.

‘છલકાતાં સરોવર અને હરિયાળા ડુંગરા’ આજના જમાનાની માંગ છે. પર્યાવરણની જાળવણી માટે પ્રથમ તો વધુ ને વધુ વૃક્ષો વાવવાની જરૂર છે. તે માટે માત્ર સરકારી તંત્ર પર આધાર રાખી બેસી ન રહેવાય. તે માટે પૃથ્વી પર વસતા દરેક માણસે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે. આવી જ સમજથી પ્રદ્યુમ્ન વ્યાસ છેલ્લાં સાત વર્ષથી એક અભિયાન ચલાવે છે. તેઓ પાવાગઢને હરિયાળો બનાવવા દર વર્ષે ચોમાસા પહેલાં અને ચોમાસા દરમિયાન પાવાગઢનો ડુંગરો ખૂંદી

આમલી, લીંબોળી, ગોરસ આમલી, ચીકુ, વડના ટેટા, ચણોટી વગેરેનાં બીનો છંટકાવ કરે છે.

ડૉ. પ્રદ્યુમ્નભાઈ આઈ. પી. સી. એલ.માં મેનેજર એન્વાયર્નમેન્ટ-ઈકોલોજી હતા. આમ વનસ્પતિ સાથે નાતો બંધાયેલો અને તેના આધારે આ અભિયાન શરૂ કર્યું છે. હવે તેઓ નિવૃત્ત છે અને લોકોનો સાથ-સહકાર લે છે. ક્યારેક માટીના ગોળા (સીડ બોલ્સ) બનાવી જમીનમાં દાટે છે.

હવે તેઓ નીચેના ભાગમાં, જ્યાં માટી છે ત્યાં મિત્રોના સહયોગથી ઘાસ વાવે છે, જેથી જમીનનું ધોવાણ અટકે. પ્રદ્યુમ્નભાઈ કહે છે કે, ‘સરકારી મશીનરીને જે કરવું હોય તે કરે. જ્યાં સુધી મારા બાવડા અને પગમાં જોર છે ત્યાં સુધી હું પાવાગઢને હરિયાળો બનાવવાનું મારું અભિયાન ચાલુ રાખીશ.’

પ્રદ્યુમ્નભાઈને ‘વિહંગ’ની સલામ.

ગોપાળ પંડ્યા

સ્ત્રોત : સંકલન (અખંડ આનંદ) મૂળ સ્ત્રોત : ‘દિવ્ય ભાસ્કર’

Parakeet), ખેરખટ્ટો (Indian Treepie), પીળક (Eurasian Golden Oriole), રાખોડી રામચકલી, નાચણ, નાની ફડકફુટકી (Franklin's Prinia), શોભિગી (Common Iora), બ્રાહ્મણી કાબર (Brahmari Starling), કાબર (Common Myna), ઘૂંકિયો (Crow Pheasant), અબાબીલ (House swift), પતરંગો (Little green Bee-eater), હોલી (Little Brown Dove), તલિયો હોલો (Spotted Dove), દૈયડ, નાનો રાજાલાલ, વનલેલું (Jungle Babbler), ચેતનયના, દરજીડો (Tailor Bird), ગિરનારી કાગડો, ફડક ફુટકી (Ashy Prinia).

આશ્રમ ઉપર ૧ કિ.મી.ના ચઢાણ બાદ, કાળમાંઢ ખડકની બખોલમાં આવેલ હનુમાનદાદાની જગ્યાનાં દર્શન બાદ સહુને તાજા વનભોજનનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો. 'ફેટ' ચક્રવાકને લીધે અચાનક ચડી આવેલ વાદળોએ સહુને ભીંજાઈ લેવાની પણ તક આપી. યાત્રાના અંતિમ ચરણમાં ટ્રેક્ટર-ટ્રેઈલરની સવારી કરી, ખાંભા ગામે સાંજનો ચા-નાસ્તો આરોગી, ધારી પહોંચી સહુ છૂટા પડ્યા. સમગ્ર યાત્રાનું આયોજન - સંચાલન - માર્ગદર્શન બી.સી.એસ.જી.ના કારોબારી સભ્ય શ્રી અજિતભાઈ ભટ્ટ તથા તેમની ટુકડીએ સુંદર રીતે પાર પાડ્યું. સાવરકુંડલા વનપ્રકૃતિ મિત્રમંડળના સભ્યો સતીષ પાંડે, કુણાલ બારૈયા અને ભાવેશ કડોલિયા તથા ગીર નેચર યુથ ક્લબના ભરત કામળિયા તથા યુસુફ જુનેજાએ સ્વયંસેવક તરીકે સુંદર ફરજ બજાવી હતી.

આમ નવરંગ દર્શન યાત્રા સફળતાપૂર્વક સંપન્ન થઈ.

અહેવાલ : દીપક રિંડાણી,

૪/૧૪, સિલ્વર પાર્ક, અમીનમાર્ગ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧

BCSG-રાજકોટ એકમ દ્વારા

આયોજિત પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૩૧-૦૧-૧૦ના પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (BCSG) રાજકોટ એકમ આયોજિત આજી-૨ જળાશય ખાતેના પક્ષીનિરીક્ષણ કાર્યક્રમમાં ૨૦ પક્ષીનિરીક્ષકોએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં ઉલ્લેખનીય પક્ષીઓ આ મુજબ જોવા મળ્યાં હતાં : ૧૫૦ ગુલાબી પેણ (Great White Pelican), ૩૦૦ હંજ (કયા ? -સં.), ૩૦ પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), ૪૦૦ ગજપાંઉ (Black-winged Stilt), ૨૦ ઊલટીચાંચ (Pied Avocet), ૧૧૦૦ ટીલિયા (Ruff) અને ૧૦૦૦થી વધારે ગયણા (Northern Shoveller)નો મેળાવડો હતો. મત્સ્યભોજ (Ospery), નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover), વિવિધ તુતવારી (Sandpipers) વગેરે પણ હતાં.

અહેવાલ : અશોક મશરૂ

રાજકોટ

ફડકફુટકીનો માળો

ફડકફુટકી (Ashy Prinia) ત્રણ પ્રકારના માળા બનાવવાની આવડત ધરાવે છે. ક્યારેક એ દરજીડાની માફક ત્રણચાર પહોળાં પાન સાંધીને તેમાં એક પ્યાલી જેવો માળો બનાવે છે. બીજા પ્રકારનો માળો ઘાસના ભોથાંમાં જૂલતા બટવા જેવો હોય છે, જે ઘાસ અને અન્ય તંતુઓને કુશળતાપૂર્વક વણીને બનાવ્યો હોય છે. ફડકફુટકીનો ત્રીજા જાતનો માળો પાણી પાસેના ઝાંખરાંમાં જમીનથી બે ફૂટ સુધીની ઊંચાઈ પર જોવા

મળે છે. આ માળો ઘાસના ગોળા જેવો હોય છે. કોયલ જેમ કાગડા પાસે બચ્ચાં ઉછેરાવે છે, તેમ નાની રાખોડી કોયલ (Indian Plaintive Cuckoo) પોતાનાં બચ્ચાં ઉછેરવા માટે ફડકફુટકીનો ઉપયોગ કરે છે.

સ્ત્રોત : 'Handbook of the Birds of India and Pakistan, Volume 8'

ડૉ. સલીમ અલી

એસ. ડિલન રિખી

પ્રકાશક : ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.

ભારતનાં પુષ્પવિહંગો તથા વિહંગ-પુષ્પો (૫)

કેદારો કે કોદારો (Bonfire Tree or Coloured Sterculia, *Sterculia colorata*)

આ મોટા કદનું વૃક્ષ સીધું ટટ્ટાર થડ, રાખોડિયા રંગની છાલ અને ફેલાઈ જતી શાખાઓ ધરાવે છે. એનાં ફૂલ શાખાના છેડે આવેલી સંખ્યાબંધ, ટૂંકી મંજરીઓરૂપે ખીલે છે. તેનો રંગ કેસરી કે રતૂમડો બદામી હોય છે. તેનું વજ એક ઈંચના ત્રણ-ચતુર્થાંશની લંબાઈ ધરાવે છે. તેની ગોળાકાર પાંખડી કરતાં તેની પુષ્પનલિકાની લંબાઈ ચારગણી વધારે હોય છે. ફૂલ અંદરની તરફ ઝીણી રૂંવાંટી અને બહાર બારીક તંતુઓ ધરાવે છે. પરાગવાહિની અંદરની તરફ વળેલી હોય છે. તેનું પરાગાસન પુંકેસરથી ઉપર આવેલ હોય છે અને પાંખડીની બહાર સુધી પહોંચે છે.

પુષ્પનની ઋતુ : માર્ચથી મે. ફૂલ આવે ત્યારે વૃક્ષ પર્ણહીન થઈ જાય છે.

વ્યાપ : હૂંકર અનુસાર આ વૃક્ષ પૂર્વ બંગાળ, પેગુ (બર્મા), પશ્ચિમ ભારત અને શ્રીલંકામાં જોવા મળે છે.

મુલાકાતીઓ : ૧૯૩૧ના માર્ચ મહિનાની ૨૮મી તારીખે મિ. સી. મેકકેને મારું ધ્યાન ભાંડુપ (સાલ્સેટ) પાસે એક પૂર્ણ રીતે પુષ્પિત વૃક્ષ તરફ દોર્યું હતું. ત્યાં

એક પચરંગી શક્કરખોરા (Purple-rumped Sunbird)ને તેનાં ફૂલો પર

ઝળૂંબતો અને ફૂલોમાંથી રસ ચૂસતો જોયો. અમે એને નિહાળતા હતા ત્યાં જ એક જાંબલી શક્કરખોરો (Purple Sunbird) પણ પાસેના બીજા કેદારા પર આવી પહોંચ્યો અને મધુરસ શોધવા લાગ્યો. એક ઈંચની લંબાઈવાળાં, નાની પર્ણરહિત પ્રશાખાઓના છેડેથી લટકતાં કેદારાનાં પુષ્પોનું નિરીક્ષણ કરતાં જોવા મળ્યું કે આ ફૂલની કાંઠલી (rim)નું કદ નાનું હોય છે અને ભૂંગળી જેવા એના પુષ્પમણિમાં નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં પારદર્શક મધુરસ ભરેલો હોય છે. આમ ફૂલના મહત્ત્વના ભાગોની રચનાનો અભ્યાસ કરતા સ્પષ્ટ થયું કે આ રચના શક્કરખોરા અને ફૂલસૂંઘણી દ્વારા પરાગનયન થઈ શકે તે માટે અનુકુલિત બનેલી છે તથા આ બન્ને કુળનાં પક્ષીઓ કેદારાના પુષ્પોના પરાગનયનમાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે તે બાબતે શંકા ઉપસ્થિત થાય તેમ નથી. ત્યાર પછીનાં મારાં નિરીક્ષણોથી પણ આ બાબતને પુષ્ટિ મળે છે. ખાસ કરીને મેં કેદારામાંથી મધુરસ ચૂસતી પીળીચાંચ ફૂલસૂંઘણી (Tickell's Flowerpecker)ને નિરાંતે નિહાળી છે.

સિસ (Garuga or Grey Downy Balsam, *Garuga pinnata*)

કાકડનું વૃક્ષ ૩૦થી ૪૦ ફીટ ઊંચું થાય છે. તેનાં ફૂલ ૦.૨૫ ઈંચ લાંબાં, રૂંવાંટીદાર અને પીળા રંગનાં હોય છે. કાકડને ફેલાયેલી મંજરીઓના સ્વરૂપે ફૂલ આવે છે.

પુષ્પનની ઋતુ : ટાલ્કોટના કહેવા અનુસાર ફેબ્રુઆરીથી મે.

વ્યાપ : હૂંકર અનુસાર કાકડ સમગ્ર ભારતમાં જોવા મળે છે. પૂર્વમાં તે બર્મા અને દક્ષિણમાં નીલગિરિ પર્વતો સુધી વ્યાપેલું છે. હિમાલયમાં કાકડ ૩૦૦૦

ફૂટની ઊંચાઈ સુધી જોવા મળે છે. ભારત ઉપરાંત મલેશિયા અને ફિલિપાઈન્સમાં પણ કાકડ ઊગે છે. (આર. આઈ. પટેલ અનુસાર કાકડ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનું સામાન્ય વૃક્ષ છે. - સં.)

મુલાકાતીઓ : મેં કાકડનાં પુષ્પો પર શ્વેતનયના (Oriental White-eye) અને જાંબલી શક્કરખોરાને આવતા જોયાં છે. ૩જી માર્ચ, ૧૯૨૯ના રોજ સાલ્સેટમાં આવેલ તુલસી સરોવર પાસે મેં ગુલાબી તૂતી (Common Rosefinch)ના એક ટોળાને તેમાંથી આહાર લેતું નીરખ્યું હતું. આ ટોળામાંથી મેં એક નરનો નમૂનો હસ્તગત કર્યો હતો. તેના કપાળ પર અને છાતીના ઉપલા ભાગ પર પરાગ ચોંટેલો હતો. આ નમૂનાને પગેથી પકડીને લટકાવતાં તેની ચાંચમાંથી મધુરસ નીકળતો જોવા મળ્યો હતો. કાકડનાં ફૂલો મધુરસથી સમૃદ્ધ હોય છે. આથી ઉપર જણાવેલ પ્રજાતિઓ સિવાય અન્ય પ્રજાતિનાં પક્ષીઓ પણ તેની મુલાકાત લેતાં હોય તે બહુ જ શક્ય છે. કાકડના પરાગનયનમાં પંખીઓની ભૂમિકા મહત્ત્વપૂર્ણ હોવાની શક્યતા પણ છે જ.

મીઠો સરગવો (The Horse-radish Tree or Drumstick Tree, *Moringa oleifera*)

સરગવાનું વૃક્ષ કદમાં નાનું હોય છે. તેની છાલ જાડી, લાકડું પોચું અને મૂળ વિશિષ્ટ તીવ્ર વાસવાળું હોય છે. સરગવાને ગુચ્છાબંધ ફૂલો આવે છે; શ્વેત રંગનાં આ ફૂલોને જોઈને સંતરાનાં ફૂલ યાદ આવે.. સરગવાનાં ફૂલનો વ્યાસ એક ઇંચનો હોય છે. નાનકડી ઢાંડલી પર આવેલાં આ પુષ્પોની સુગંધ મધ જેવી હોય છે.

પુષ્પનની ઋતુ : પ્રદેશ પ્રમાણે બદલાય છે. કોંકણમાં સરગવાને મોટા ભાગે નવેમ્બર-ડિસેમ્બરમાં ફૂલ આવે છે, જ્યારે હૈદરાબાદ તરફ માર્ચ-એપ્રિલમાં. (ગુજરાતમાં સરગવાને નવેમ્બરથી એપ્રિલમાં ફૂલ આવે છે. - સં.)

વ્યાપ : સરગવો મૂળ પશ્ચિમ હિમાલયનાં વનોનો વતની હોવાનું મનાય છે. અત્યારે જો કે સમગ્ર ભારતમાં તથા અન્ય વિષુવવૃત્તીય પ્રદેશોમાં પણ તેનો ઉછેર કરાય છે.

મુલાકાતીઓ : કોઈક બાગમાં, કોઈક નાનકડા

ગામમાં એકલો-અટૂલો, કોઈ કસબાની વસ્તી વચાળે, કે પછી મુંબઈના ભૂલેશ્વર કે પાયધૂની જેવા અતિશય વ્યસ્ત અને ભીડભાડવાળા વિસ્તારોમાં સરગવો જ્યાં હોય ત્યાં, ફૂલ આવે ત્યારે તે જાંબલી અને પચરંગી શક્કરખોરાને ચુંબકની માફક પોતાના તરફ આકર્ષે છે. શક્કરખોરાની અન્ય પ્રજાતિઓ જ્યાં થતી હશે ત્યાં નિશ્ચિત રીતે તે પણ સરગવાનાં ફૂલોની મુલાકાત લેતી જ હશે.

જાંબલી અને પચરંગી શક્કરખોરા સરગવા પર આખો દિવસ જોવા મળે છે. પ્રભાત ફૂટે ત્યારથી જ શક્કરખોરા તેની મુલાકાત લેવાનું શરૂ કરી દે છે. જો કે સૂરજ ચડ્યા પછી તેમની સંખ્યા અને અવાજ બન્નેમાં વધારો જોવા મળે છે. એક ગુચ્છથી બીજા ગુચ્છ પર કે એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ પર શક્કરખોરાની સતત ઊડાઊડ ચાલુ રહે છે. ફૂલની અંદર રહેલા મધુરસ સુધી પહોંચવા માટે શક્કરખોરા નટ-બજાણિયાને ટક્કર મારે તેવી અંગભંગિઓ કરે છે. સંગીતની ઝડીઓ અને ચંચળ ઉડાનોથી વાતાવરણ જીવંત બની ઊઠે છે. પોતાની પસંદગીના પુષ્પગુચ્છ પરથી બીજી જોડી કે બીજી જાતિના પક્ષીને ભગાડવા માટે નાની નાની લડાઈ પણ સતત ચાલુ રહે છે.

કોંકણ વિસ્તારમાં સરગવાનાં ફૂલ પર શક્કરખોરા ઉપરાંત શ્યામ અને લાલ રંગનાં 'કોમન રોઝ' તેમજ પીળા અને લાલ રંગનાં 'કોમન જેઝેબેલ' પતંગિયાં પણ આવતાં જોવા મળે છે. આ બેમાં પણ 'રોઝ'ની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી વધારે હોય છે. વહેલી સવારે પતંગિયાંની ગેરહાજરી હોય છે; પરંતુ દિવસ ચડતો જાય તેમ તેમ પતંગિયાં આવતાં જાય છે. ખાસ કરીને જે વૃક્ષ પર તડકો આવતો હોય તેના પ્રત્યે પતંગિયાં વધુ આકર્ષાય છે. 'કોમન રોઝ' પતંગિયું ઘણી વાર પોતાના પ્રિય પુષ્પગુચ્છ પરથી શક્કરખોરાને ભગાડવા માટે તેની પાછળ પડે છે. શક્કરખોરો ઊડીને દૂર જતો રહે એટલે પતંગિયું પોતાના વિજયને ઊજવવા માટે ફૂલ પર પાછું જઈને મધુરસનો આસ્વાદ કરે છે !

પતંગિયા ઉપરાંત, સરગવાનાં ફૂલ પર બીજું કોઈ કીટક ઘણી વાર જોવા મળતું હોય તો તે છે ભમરો (Bumble-bee, *Xylocopa* sp). નિ:શંકપણે

પરાગનયનમાં તેનો ફાળો પણ રહેતો હશે જ.

સરગવાનાં ફૂલોની રચના અને અન્ય લાક્ષણિકતાઓ સંપૂર્ણ રીતે વિહંગાનુરાગી ફૂલ જેવી કહી શકાય તેમ ન હોવા છતાં, શક્કરખોરાનો તેના પરાગનયનમાં બહુ મોટો ફાળો છે તે વાત નિર્વિવાદ છે.

નુથ (Knuth) કહે છે કે જે પ્રદેશોમાં 'શુગર બર્ડ' અને 'હર્મિંગ બર્ડ' થાય છે ત્યાં સરગવાનાં પુષ્પ પ્રત્યે તે પક્ષીઓ અવશ્ય આકર્ષાય છે. વેસ્ટ ઇન્ડિઝના બહામા ટાપુઓમાં થતા સરગવાની (Moringa) સ્થાનિક, મોટાં બારમાસી ફૂલવાળી પ્રજાતિ પર 'શુગર બર્ડ' સતત જોવા મળે છે.

ડૉ. સલિમ અલી

સ્રોત : બી.એન.એચ.એસ., વૉલ્યુમ-૩૫, નં-૩ અને ૪, ૧૯૩૨

(ક્રમશ:)

'વિહંગ'માં જાહેરખબર

પ્રકૃતિ અને પક્ષી સંરક્ષણ અંગેનું સામયિક 'વિહંગ', છેલ્લાં દસેક વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેણે ખૂબ જ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરી છે. ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વસતા પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સેતુ તરીકે તે એક ઉમદા અને ઉપયોગી કામગીરી બજાવી રહ્યું છે. પર્યાવરણ સંરક્ષણની ભારતીય પરંપરા અને મૂલ્યોના જતનની સાથે તે દિશામાં કાર્યાન્વિત વૈજ્ઞાનિક અભિગમનું સન્માન કરતા આ સામયિકમાં જાહેરખબર મોકલી એક સમાજોપયોગી, સુંદર કાર્યમાં આપ પણ સહભાગી થઈ શકો છો. જાહેરખબરમાં જાહેરાતની સાથે સાથે પ્રકૃતિસંરક્ષણ અંગેના કોઈ સંદેશને ઉપસાવી શકીએ તેવો અમારો પ્રયત્ન રહેશે.

'વિહંગ'માં જાહેરખબરના દર નીચે પ્રમાણે છે:

આખું પાનું	(4 colour)	રૂ. ૫,૦૦૦/-
આખું પાનું	(B/W)	રૂ. ૨,૦૦૦/-
અડધું પાનું	(B/W)	રૂ. ૧,૦૦૦/-
બીજું/ત્રીજું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૬,૦૦૦/-
પાછળનું મુખપૃષ્ઠ	(4 colour)	રૂ. ૭,૫૦૦/-

પત્ર-સેતુ

વિગર્સનો શક્કરખોરો

વિહંગ એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૧૦નો અંક અદ્ભુત રહ્યો. મુખપૃષ્ઠ પરની તસવીર લાજવાબ! વિસર્ગનો શક્કરખોરો ઊંધે માથે કેસૂડાનાં ફૂલનો રસ ચૂસતો! ખરેખર દર્શનીય હતું. પરંતુ આ ફૂલરાજનો ફોટો 'ગ્રિમિટ, ઇન્સ્ક્રિપ્શન એન્ડ ઇન્સ્ક્રિપ્શન'ના પુસ્તકમાંના ફૂલરાજ સાથે સરખાવતા પુસ્તકમાંના વિસર્ગના શક્કરખોરાના નર સાથે 'મેચ' ન થયો. તો શું આ માદા હશે?

ફરી એક વખત સંપાદકીય બહુ જ સુંદર રહ્યું. અંતરના ઊંડાણથી શબ્દો ઊતરી આવતા હોય એવું સહજ, હૃદયસ્પર્શી અને ચોટદાર! ખાચર સાહેબે તેમના વિહંગાવલોકનમાં જે પ્રશંસા કરી છે તે બિલકુલ યથાર્થ છે... સલામ...

'વિહંગ'માં જે નિષ્ણાતોની ટિપ્પણી પ્રગટ થાય છે તે ખૂબ ગમે છે. આ વખતે પણ વિસર્ગના શક્કરખોરા વિષે જે માહિતી અંદરના પાના ઉપર છે તે ખૂબ જ સરસ છે અને દરેક અંકમાં આવી કોઈ ને કોઈ માહિતી હોય જ છે, જે ખરેખર ખૂબ ઉપયોગી હોય છે.

'વિહંગ'ના માધ્યમથી દર ત્રણ મહિને બધાંને મળવાનું થાય છે તે અહોભાગ્ય છે... વિહંગના લેખકો, પત્રમિત્રો તથા નિરીક્ષણનોંધ મોકલતાં સૌ અભિનંદનનાં અધિકારી છે. તેઓ સૌ સાથે મળીને પર્યાવરણ-રક્ષાને એક નવો આયામ આપી રહ્યાં છે.

જાન્યુઆરી ૨૦૦૯, એશિયન જળપક્ષી ગણતરી માટે અમરેલી જિલ્લાનાં ત્રણેક જળાશયોનો પક્ષી-ગણતરીનો અહેવાલ ડૉ. પારાશર્યને મોકલેલ. કદાચ તેમને સમયસર નહીં મળતાં તેનો સમાવેશ નહીં થઈ શક્યો હોય. (પક્ષીગણતરીની માહિતી એક અહેવાલ સ્વરૂપે ડૉ. ભવભૂતિભાઈ દ્વારા 'એશિયન વેટલેન્ડ

બ્યુરો'ને મોકલાશે. 'વિહંગ' માટેની નોંધ 'વિહંગ'માં દર્શાવેલ સરનામે મોકલવી - સં.)

ગુણવંત ત્રિવેદી
ભારતીય જીવન વીમા નિગમ, સાવરકુંડલા

'વિહંગ' સંઘરી રાખવાનું મન થાય

છે...

સુંદર ચિત્રોની સજાવટથી શોભતું આપનું 'વિહંગ' સામયિક નિયમિત મળે છે. આખો અંક ઉપયોગી માહિતીથી એવો સમૃદ્ધ હોય છે કે તેને સંઘરી રાખવાનું મન થાય છે.

કોલેજકાળ સુધી ટકેલો પ્રકૃતિપ્રેમ વ્યવસાયમાં પડ્યા પછી અને સંજોગવશ પોળોમાં રહેવાનું થવાથી સુકાવા માંડેલો તે એક સંબંધી-મિત્રના સંપર્કથી તાજો થઈ ફરી વધારે સમૃદ્ધ બનવા લાગ્યો. વૃક્ષો, વાદળો, પક્ષીઓ, સરિસૃપો, તારાઓ, શિલાઓ આદિના નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પરિચય અને સંગ્રહ જેવા અવસરો મળતાં જીવન આનંદથી ભર્યુંભર્યું લાગવા માંડ્યું.

અત્યારે મારા નિવાસની નાનકડી વાડીમાં પક્ષીઓને અનુકૂળ વૃક્ષ-છોડ ઊગાડું છે. રાસાયણિક ખાતરો કે જંતુનાશકો વાપરતો નથી. ચીકુ આદિ ફળ ખાવા અનેરાં પક્ષીઓ આવે છે, તે જોઈને આનંદ પામું છું. ધાબા પર મારા પલંગની પડખે ઝૂલતી ડાળી પર વાંદરા રાત્રે શાંત ઊંઘ લે છે.

આપની લાગણી માટે આભારી છું.

બંસીધર શુક્લ
વનશ્રદ્ધા સોસાયટી, શાંતિવન, નારાયણનગર રોડ, અમદાવાદ-૭

ગુજરાતની પરિક્રમા

હું 'એનિમલ સેવિંગ સોસાયટી, ઉનાઈ'નો પ્રમુખ

છું. 'નેચર એડવેન્ચર'ના પ્રમુખ પરેશ રાવલ તથા મને ગુજરાતની બોર્ડરની ૨૫૦૦ કિ.મી.ની પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે અનેક અનુભવો થયા.

હું ડાંગ જિલ્લાની નજીક રહું છું અને મારો શોખ વન્ય પ્રાણી, પક્ષી, સરિસૃપ જીવોને બચાવવાનો છે.

ગુજરાતની પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે જોયું કે, કચ્છ, દ્વારકા, પોરબંદર, સોમનાથ જેવા વિસ્તારોનાં પક્ષીઓ ડાંગ અને આજુબાજુના વિસ્તારનાં પક્ષીઓથી અલગ તરી આવે છે. અલગ તરી આવવાનું કારણ એ છે કે, ડાંગ વિસ્તારનાં પક્ષીઓ ગભરુ અને શરમાળ છે. જ્યારે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર કે ઉત્તર ગુજરાતનાં પક્ષીઓ જરા પણ ગભરુ હોતાં નથી.

શૈલેષ વી. પટેલ

પુશી ડિઝિટલ સ્ટુડિયો, એનિમલ સેવિંગ સોસાયટી
સ્ટેશન રોડ, ઉનાઈ તા. વાંસદા જિ. નવસારી

કચ્છના પર્યાવરણ વિષે વાંચી આનંદ

એપ્રિલ-જૂન-૨૦૧૦નું 'વિહંગ' મળ્યું કે તરત જ વાંચી ગયો. વાંચીને ખૂબ જ આનંદ થયો. નવા વર્ષનું લવાજમ મોકલાવ્યું છે. આ રીતે ચાલુ ગ્રાહક-વાચકના નાતે 'વિહંગ' મને બહુ જ ગમે છે.

આ અંકમાં શ્રી શાંતિલાલભાઈ વરુ, જાગૃતિ સંઘવી, મુકેશ કોલડિયા તથા સ્વ. મ. કુ. શ્રી હિંમતસિંહજીના લેખો દ્વારા કચ્છના પર્યાવરણ તથા પક્ષીઓ વિશે વાંચીને સારી માહિતી પ્રાપ્ત થતાં વિશેષ આનંદ થયો. અન્ય લેખો, પ્રવૃત્તિવૃત્ત વગેરે સામગ્રી પણ રસપ્રદ અને જાણવા જેવી છે. 'વિહંગ' સરસ સામયિક છે. વધુ ને વધુ દૃઢ બની તેના ધ્યેય પ્રમાણે ઉપયોગી બની રહે - ફૂલેફાલે તેવી નિરંતર બઢતીની કામના.

બાબુલાલ ગોર

૬૫, ભાનુશાળીનગર, કર્મભૂમિ એપાર્ટમેન્ટની સામે, ભુજ-૩૭૦ ૦૦૧

'ગ્રીષ્મ'ની જોડણી !!

'વિહંગ' જોતાં જ પ્રસન્નતાથી આંખો ચમકી ગઈ - કેસૂડો! ઉત્તમ પસંદગી. ને અદ્ભુત તસવીર (અને

છપાઈ પણ). અભિનંદન!

જ્યાં હું ઊછર્યો તે મારા મોસાળના ગામ ચિત્રોડા (ઈંડર પાસે)ની સીમમાં કેસૂડાંનું વન. એને જોયે હવે તો વરસો થયાં. પણ વિશાળ પટ પર કેસરી રંગ ઊછળી આવતો હતો એ બરાબર માણ્યું છે. ઈંડર વિસ્તારમાં આ ખાખરા (પલાશ) બહુ. આજે પણ, ત્યાંથી પસાર થતાં, કેસૂડા જોતાં જ વાહન ઊભું રખાવું. અહીં, વડોદરે, યુનિ. સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સમાં રહેતો ત્યારે, એ પોલિટેકનીક કેમ્પસમાં પ્રવેશતાં જ એક સરસ પલાશ.

તમારા ફોટોગ્રાફે મનમાં અનેક ફોટોગ્રાફ ઝબકાવી દીધા. આભાર, ને અભિનંદન.

ટાઈટલ-૩ ઉપરનું ઘેઘૂર વૃક્ષ (ને પાછળ જળાશય) જોતાં, મધ્યપ્રદેશના પ્રવાસમાં જોયેલું ઘેઘૂર વૃક્ષ યાદ આવ્યું. એનું થડ તો ઘણા મોટા પરિઘવાળું હતું - પૃથુલ. ને પાછળ જળાશય. તમે ક્યાંથી તસવીર લીધી છે એ પણ લખ્યું હોત...

(અમદાવાદના પરિઘ પર, ઘૂમા ગામથી સાણંદના રસ્તે રાયણનાં થોડાં ઘેઘૂર વૃક્ષો છે. - સં.)

આ વખતનું 'વિહંગ' જોતાં વળી મને પક્ષીઓ વિશે લખાયેલાં કાવ્યો શોધવાની જિજ્ઞાસા થઈ.

'વિહંગ' સામગ્રીની રીતે પણ ઘણું સરસ થાય છે એ કહેવાનું હોય નહીં, પણ તમે કાગળ જરાક સારો લો તો પરિણામ વધુ આકર્ષક આવશે.

અને, બહુલભાઈ, 'ગ્રીષ્મ'માં દીર્ઘ ઈ હોય, 'ગ્રિષ્મ' છાખ્યું છે તે ખૂંચે છે. ('ભૂલ સ્વીકાર' સોની સાહેબ! - સં.)

રમણ સોની

૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દિવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ,
વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

મકરસંક્રાંતિ પર ઘાયલ થયેલ

પંખીઓની સારવાર - એક અવલોકન

'પોરબંદર નેચર ક્લબ' દ્વારા સંપાદિત 'બંડ

સર્વાઈવલ પ્રોજેક્ટ એરાઉન્ડ ૧૪. જાન્યુઆરી'નાં ગયા વર્ષનાં અવલોકન લખી મોકલું છું. કોઈ જ્ઞાતા વાચક કે આપ જેવા નિષ્ણાત પક્ષીવિદ્ પાસેથી આ અન્વયે કોઈ માર્ગદર્શન કે સૂચન મળશે તો આવતા દિવસોમાં અમને એ ઉપયોગી થશે.

પોરબંદરના પક્ષીપ્રેમીઓ દ્વારા છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી થતા ઈજાગ્રસ્ત વિહંગોની સારવારના પણને ચાલુ વર્ષે વધુ સુવ્યવસ્થિત, સંગઠિત અને નક્કર બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા.

આઠ સભ્યોની બનેલી 'ટ્રાન્સપોર્ટેશન ટીમ' દ્વારા ૧થી ૧૬ જાન્યુ. સુધી ઈજાગ્રસ્ત પંખીઓને 'બર્ડ ટ્રોમા ક્લિનિક' પર લાવવામાં આવતાં હતાં. સામાન્ય ઈજા ધરાવતાં પંખીઓના ઘા સાફ કરી 'પંખી અભયારણ્ય'માં તે જ દિવસે છોડી મૂકવામાં આવતાં. પગ કે પાંખમાં 'ફેક્યર' હોય તો 'નેઈલ', 'વાયર' કે 'ઈમ્પ્લાન્ટ' નાખી બે-ત્રણ દિવસ સુધી આરામ આપવાના હેતુ સાથે રાખી અભયારણ્યમાં છોડી મૂકવામાં આવતાં હતાં. આ માટે ત્રણ તબીબની ટીમ કાર્યરત રહેતી. પક્ષી અભયારણ્યમાં રાખવામાં આવતાં પંખીઓની સારસંભાળ માટે વનવિભાગના 'સ્ટાફ' અને અન્ય સ્વયંસેવકોની સેવા મેળવવામાં આવતી હતી.

કુલ ૨૮૮ પંખીઓ નાની મોટી ઈજાઓ સાથે લાવવામાં આવેલાં. ૬ પંખી તો વધુ ઈજાને લીધે પ્રથમ કલાકમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. ઈજાગ્રસ્ત ૮૪ નાનાં હંજ (Lesser Flamingo)માંથી ૧૨ પંખીઓને વાઢકાપ કરવી જરૂરી બની હતી. જે પંખીને આરામ અને સઘન સારવારના હેતુ સાથે ઓરડામાં કે પીંજરામાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં તે તમામ ૮ પંખી ૨૫ કલાકમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. રસપ્રદ અવલોકન એ મળી આવ્યું કે જે હંજને વધુ ઈજા હોવા છતાં પ્રાથમિક સારવાર કરી અભયારણ્યના પાણીમાં મુક્ત કરી દેવામાં આવ્યાં એમાંથી ૮૦% જીવિત રહ્યાં અને મહિના દિવસમાં ઊડી ગયાં.

લવાયેલ ૧૨ કરકરા (Demoiselle

Crane)માંથી પતંગના દોરથી ઈજા પામેલા માત્ર ચાર જ હતા, બાકીના આઠ કરકરા પગના લકવાથી પીડાતા હતા. જાણકારોના મત પ્રમાણે વિશેષ માત્રામાં ઉપયોગમાં લેવાતી જંતુનાશક દવા કે રસાયણોથી પ્રદૂષિત દાણા ખાવાથી આ બીમારી હોઈ શકે. 'સ્ટીરોઈડ' અને 'વિટામિન બી'ના 'હાઈ ડોઝ'થી એકાદ અઠવાડિયામાં તમામ કરકરા સાજા થઈ ઊડી ગયા. આ બાબતમાં વધુ જાણકારી કે ઉપાય કોઈ નિષ્ણાત વાચક પાસેથી મળી શકે તો એ આવકાર્ય છે.

ઈજાગ્રસ્ત ૧૨ સફેદ કાંકણસાર (Oriental White Ibis)માંથી ચારને ખભાના હાડકા (Scapula)માં ઈજા હતી. તેને વાયરીંગથી સારવાર આપવામાં આવી. ડોકમાં ફસાયેલ દોરા સાથે આવેલ બે કાંકણસાર પહેલા જ દિવસે મૃત્યુ પામી. દેખીતી બહુ ઘાતક ઈજા ન જણાવા છતાં લવાયેલા બે ચોટલિયા સાપમાર (Crested Serpent-Eagle)માંથી એક, બે દિવસમાં જ મૃત્યુ પામ્યો. ટિટોડી, ઢોર બગલા, મોર, હોલામાં 'સર્વાઈવલ રેઈટ' ૭૦% કરતાં વધુ જણાયો. શકરો પણ ઘણી વધુ ઈજા હોવા છતાં જીવિત રહી શક્યો. સારવાર કરેલ અને પીંજરમાં રાખેલ પેણ અઠવાડિયામાં મૃત્યુ પામેલ, જ્યારે ટાંકા લઈ, પગમાં પિન નાખીને તરતી મૂકી દીધેલ અન્ય ત્રણ પેણ પંદરેક દિવસમાં અભયારણ્યમાંથી ઊડી ગઈ.

અમારા અવલોકન પ્રમાણે મહત્તમ કાળજી લેવા છતાંય ૭૦%થી વધુ પંખીને બચાવવા કઠિન છે. યાયાવર પંખીઓ પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં જ વધુ સ્વસ્થ થાય છે. ઈજાગ્રસ્ત પંખી 'ઈરીટેબલ' હોઈ, સામાન્ય રીતે અન્ય પ્રજાતિ પર હુમલો ન કરતા પંખીઓ પણ ત્યારે અન્ય નાનાં પંખીઓને ઈજા કરી શકે છે. (કરકરાને કબૂતર પર હુમલો કરતું નોંધ્યું હતું.)

અમને આપના સૂચન કે માર્ગદર્શન મળશે તો સારવારમાં એ મદદરૂપ થશે. (પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત BCSG દ્વારા 'પક્ષીનો બચાવ અને સારવાર'

ાર્પશાળા ગોઠવી શકાય તેવો પ્રયત્ન કરીશ. - સં.)

ડૉ. કમલ મહેતા

નેચર ક્લબ, પોરબંદર

ગોંડલના બસસ્ટેન્ડમાં કાબરોનો

રાત્રિનિવાસ....

કેટલાક સમયથી હું 'વિહંગ' નિયમિત રીતે વાંચું છું. પ્રકૃતિ સામયિકોમાંનું આ એક સુંદર સામયિક છે. અસલ પક્ષી-પ્રકૃતિને પ્રેમ કરતું...!!

કેસૂડાનાં ભગવાં ધારણ કરેલો એપ્રિલ-જૂન ૧૦નો અંક મળ્યો. પર્યાવરણપ્રેમીઓને પર્યાવરણ બચાવવા આવી જ રીતે ભગવો ધારણ કરીને ભેખ લેવો પડશે!! ક્યારેક ક્યારેક પ્રકૃતિલેખો લખું છું, પણ જ્યાં સુધી 'વિહંગ'ની વાત છે તેમાં મારો આ પ્રથમ પત્રવ્યવહાર.

હવે સીધી જ વાત કરું તો આ પત્ર લખવાનું પ્રયોજન જેના આધારે થયું તેવા 'વિહંગ'ના બે લેખ, (૧) સંપાદકીય લેખ અને (૨) સાહિત્યમાં ડોકિયું...

“સાહિત્યમાં ડોકિયું”માં કાબરની કલબલી લાક્ષણિકતાઓનું સુંદર સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણાત્મક વર્ણન વાંચીને તાજેતરમાં કાબરબહેનની ઘટના યાદ આવી ગઈ.

ગોંડલ ખાતે રિવર પેલેસમાં એક ગુજરાતી શ્રેણીનું 'શૂટીંગ' પૂરું કરીને રાત્રે લગભગ સાડા અગિયાર વાગ્યે ગોંડલના બસસ્ટેશન પર રાજકોટ જવા

માટે બસની રાહ જોવા ઊભો હતો. બસસ્ટેશન પર ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોની સંખ્યા હતી. આમતેમ આંટા મારતાં એક દૃશ્ય જોયું જે હજી પણ નથી ભૂલાતું... લગભગ ત્રણસો જેટલી કાબરોની ફોજ ગોંડલના બસસ્ટેશનની અંદર ટ્યુબલાઈટના અજવાળામાં હારબંધ ગોઠવાયેલી હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં કાબર, કાબર ને બસ કાબર જ. જ્યાં જગ્યા મળી ત્યાં આ કાબરોએ પોતાનું સ્થાન લઈ લીધું હતું.

દિવસે ગાંઠિયા આરોગતી આ કાબરો રાત્રે એસ. ટી. બસસ્ટેશનમાં જ, લાઈટમાં જ પોતાનો વિસામો શા માટે લેતી હશે?

મારા મતે આ તેની મજબૂરી હતી...! ગોંડલના બસસ્ટેશનની આજુબાજુ કોઈ ઘટાટોપ અથવા આછું-પાતળું પણ કોઈ વૃક્ષ નથી કે જેમાં અંધારાની ચાદર ઓઢીને આ કાબરો રાત્રિ વિસામો લઈ શકે! એટલે જ આવું સમાધાન કરી લીધું હશે. ત્યારે 'વિહંગ'ના સંપાદકીય લેખની આ વાત કેટલી બંધબેસતી જણાઈ આવે છે કે...

“હા માણસ ભલે બધે જઈને વસ્યો છે, પણ ઊંડો વિચાર કરીશું તો સમજાશે કે તેણે સૌથી ઓછું અનુકૂલન સાધ્યું છે...”

કાબરોએ જે રીતે ગોંડલના બસસ્ટેશનમાં રાત્રિ-વિરામ માટે અનુકૂલન સાધ્યું છે તે કાબિલેદાદ છે.

ગોંડલના સ્થાનિક પક્ષીપ્રેમીઓએ કરવા જેવું કામ

સાભાર સ્વીકાર

શ્રી નરહરિ ભટ્ટ (સાણંદ) તરફથી 'વિહંગ'ને કેટલાંક દુર્લભ પુસ્તકો ભેટ મળ્યાં છે :

1. **How to know the Indian Waders** - Frank Finn (Thacker, Spink and Co., 1906)
2. **The Waterfowl of India and Asia** - Frank Finn (Thacker, Spink and Co., 1909)
3. **A Book about Birds** - E.L. Turner and

Robert Gurney (C. Arthur Pearson Ltd., 1925)

4. **Indian Birds' Nests** - Douglas Dewar (Thacker, Spink and Co, 1929)
5. **Birds of an Indian Village** - Douglas Dewar (Oxford University Press, 1929)

આ સ્નેહભેટ માટે 'વિહંગ' તેમનો આભાર માને છે. ભવિષ્યમાં 'વિહંગ'ના વાચકગણને આમાંથી કંઈક પીરસતાં રહીશું.

કે, ગોંડલના બસસ્ટેશનની આજુબાજુ વડ કે પીપળ વૃક્ષનાં વાવેતર માટે તાત્કાલિક વિચારવું જોઈએ.

સી. ડી. કરમશીયાણી

બંક ઓફ ઈન્ડિયા સામે, મુ.પો. દેશલપુર / વાંઘાય, ભુજ-૩૭૦૦૪૦

પર્યાવરણક્ષેત્રે કાર્બન કચું છે...

હું પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક છું. મારી શાળામાં 'ઈકોક્લબ' ચલાવું છું. છેલ્લા ૧૨ વર્ષથી પર્યાવરણ ક્ષેત્રે કાર્ય કરું છું. ૬૦% અપંગ હોવાને કારણે કાર્ય કરવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. પણ આનંદ આવે છે.

મારી જૂની શાળામાં ૨૦૦૧માં 'વિહંગ' આવતું હતું. અત્યારે હાલ ગયા સપ્તાહમાં મહેસાણા શહેરમાં 'દિવ્ય ભાસ્કર' અખબાર અને કેટલીક સેવાભાવી મહિલાઓની મદદથી "પાણીની પરબ" લગાવવાનું નાનકડું કાર્ય આરંભ્યું છે. વેપારીઓ પણ મદદ કરી રહ્યા છે. મારે હવે વેકેશન આવી રહ્યું હોવાથી ચકલીઓ માટે ખોખાં અથવા માટીનાં ચકલીઘર લગાવવાનું કાર્ય કરવું છે. તેમ જ સોસાયટી અને ગલીઓમાં બિસ્માર હાલતમાં પડી રહેલા ચબૂતરાને સજીવન કરવા છે. દાણાની વ્યવસ્થા થઈ પડશે, એવો મારો આત્મવિશ્વાસ છે. મુશ્કેલી એ છે કે, મહેસાણા અને ઉ.ગુ.માં પર્યાવરણક્ષેત્રે કાર્ય કરતાં "પર્યાવરણપ્રેમીઓ" આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલાં જ છે. હું લગભગ ત્રણથી ૪૦ જેટલાં રસિક અને કાર્યદક્ષ પર્યાવરણ પ્રેમીઓને એકઠાં કરી આ કાર્ય કરવા માંગું છું.

જયેશકુમાર દલસુખભાઈ પટેલ

૨૨, સંસ્કારધામ બંગ્લોઝ, શક્તિધારા સામે, રાધનપુર રોડ, મહેસાણા-૨

'વિહંગ પરિવાર'ને અનુભવું છું.

'વિહંગ' હવે યુવાનીનું જોશ બતાવવા માંડ્યું છે, એના નવા નવા વેશમાં, એપ્રિલ-૧૦ના અંકમાં ઉમેરાયેલ નવો વિભાગ 'સાહિત્યમાં ડોકિયું' ખૂબ જ ગમ્યો. વર્ષો પહેલાં, છાપામાં શ્રી સુરેશ જોશીનો લેખ વાંચેલો. તેમાં તેઓ પક્ષીઓની હલનચલનની વાતો કરતા. પછી તો 'સદ્ભાવ પ્રકાશન' સંદર્ભે એમના ઘેર વડોદરામાં જતાં, શક્કરખોરા અને રામચકલી વગેરેની જે વાતો વાંચેલી તે

પક્ષીઓ એમના ઘરની બહારના નાનકડા ઉદ્યાનમાં જોવા મળેલાં. શક્કરખોરાની ફૂલોની રસ પીવાની રીત મેં પહેલી વાર વાંચીને જાણેલી. હકીકતમાં મારું બાલ્યજગત સાથેનું સંધાન શબ્દસૃષ્ટિ દ્વારા જ થતું રહ્યું છે. પહેલાં વાંચવામાં આવે, પછી જોવામાં આવે એવો ક્રમ રહે છે.

ચકલીઓ અને મોબાઇલની અસરો વિશે વાંચવામાં આવે છે. હમણાં હું જાપાન જઈ આવી. ત્યાં મોબાઇલનો ઉપયોગ આપણાથી અનેકગણો વધુ જોવા મળ્યો, છતાં ત્યાં ચકલીઓ અને કબૂતરો ખૂબ જ જોવા મળ્યાં. ત્યાં એ અસર નહિ હોય? મનમાં પ્રશ્ન જાગ્યો. વી. ડી. બાલાની ચકલીને ઘર આપવાની વાત ગમી.

આપના 'વિહંગ' બાબતે તમામ પ્રયત્નોને હું અનમોદું છું. વાચક તરીકે હું પણ 'વિહંગ પરિવાર'ને અનુભવું છું.

રસીલા કડિયા

૮, જય મા સોસાયટી, સેટેલાઈટ કોમ્પ્લેક્સ પાછળ, અમદાવાદ-૧૫

વિક્ટોરિયા પાર્કને બચાવીએ...

નમસ્કાર! થોડા સમય પહેલા અમારા વિક્ટોરિયા પાર્કમાં આગ લાગેલી. આગ જે લોકોએ લગાવી હતી તેમને જંગલખાતાવાળાએ પકડ્યા અને કેસ કર્યો. છાપાવાળાએ વાત બહુ ચગાવી. સારું થયું.

પરંતુ પાછળથી પોતાનો રોટલો શેકવા ઇચ્છતા રાજકારણીઓ કૂદ્યા. હવે તે લોકો અને અમારા કલેક્ટર રૂ. અઢી કરોડ સરકાર પાસેથી લાવીને વિક્ટોરિયા પાર્કનો વિકાસ કરવા ઇચ્છે છે. તેઓ પાર્કમાં બાળકો માટેની ટ્રેન વગેરે લાવવા માગે છે. એનો અર્થ એ થાય કે પાર્ક જંગલ ન રહે પણ બગીચો બની જાય.

અમે મદદનીશ વનઅધિકારી સાહેબને આવો વિકાસ ન થવો જોઈએ તે પ્રકારની વિનંતી કરતો પત્ર લખ્યો છે.

આપને વિનંતી કરવાની કે 'વિહંગ' દરેક પક્ષીપ્રેમી-પ્રકૃતિપ્રેમીને આ પ્રકારનો વિકાસ વિક્ટોરિયા પાર્ક જંગલમાં ન થવો જોઈએ, તેવા મતલબના પત્રો લાગતાવળગતાને લખવાનો અનુરોધ કરે. જેમ કે, મુખ્ય

નળસરોવર ડાયરી

૧૮મી એપ્રિલ '૧૦ના રોજ નળસરોવરમાં પાણી ખૂબ જ ઓછું થઈ ગયેલું હતું. બોટ પાણીમાં ચાલી શકવાનો સવાલ જ ન હતો. બોટિંગ ન હતું એટલે ન તો પ્રવાસી હતા કે ન તો 'બોટમેનો.' ઓફિસ સંકુલમાં સન્નાટો હતો.

દસેક હજાર જેટલાં નાનાં હંજ (Leser Flamingo) બચી રહેલાં પાણીમાંથી ખોરાક ઉલેચી રહ્યાં હતાં. ટીલિયા (Ruff) અને કાળાપગ કીચડિયા (Little Stint) પણ સેંકડોની સંખ્યામાં આમથી તેમ દોડવામાં પ્રવૃત્ત હતાં. થોડાંક કાળીપૂંછ ગડેરા (Black-tailed Godwit) પણ.

કચ્છના નાના રણના સૂકા પટમાં ચાલતા હોઈએ એ રીતે પશ્ચિમ તરફ કાંઠાની અંદર રહીને ચાલતા ચાલતા ગયા. ચોસલા પડેલી ભોંયમાં હજી ભેજ હતો. લીમ્સી અને સૂર બેટની આસપાસ છીછરાં પાણી હતાં પણ ધ્રાબલા બેટ તો પાણીના ઘેરાવાના અભાવે અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

સવારના સાતેક વાગે પણ સૂરજનો તાપ હાજરી પુરાવતો હતો. વધેલાં છીછરા પાણીમાં થોડાં તળિયાં ને તેના સવારો માછલીનો છેલ્લો ઘાણ કાઢી લેવામાં વ્યસ્ત

હતા. વેકરિયાનો માછલીનો વેપારી ખોલી – તંબુ ઊભા કરીને ઋતુનો આખરી ધંધો સમેટી લેવામાં ગુંથાયેલા જણાતો હતો. કિનારે પાર્ક થયેલા ૩-૪ ફટફટિયાં અને ઝીણી માછલીથી ઠાંસોઠાંસ ભરેલાં કોથળા તેની ચાડી ખાતા હતા. આશરે ૨૫થી ૩૦ કોથળા હતા. માછલી બિહાર, ઉ. પ્ર.ના વેપારીઓને વેચી દેવાશે એવું ત્યાં હાજર ભાઈએ કહ્યું, કોણ કહે છે અભયારણ્યમાં મચ્છીમારી ગેરકાયદેસર છે !!

એટલામાં બે શ્વેતપાંખ કાળી વાબગલી (White-winged Black Tern) ઊડીને કિનારાથી દૂર ગઈ. કાસમે ધ્યાન દોર્યું. દર વર્ષે થોડી સંખ્યામાં અચૂક હોય છે. નીચેથી સફેદ પાંખો અને કાળા પેટાળને લીધે ધ્યાનાકર્ષક લાગતી હતી.

વિશાળ સૂકા પટમાં ભોંયચકલી (Ashy-crowned Sparrow-Lark) પણ સુંદર લાગતી હતી; ખાસ કરીને દૂરબીનમાં. નર અને માદાની વર્તણૂક પરથી ક્યાંક માળો હશે એવી ગણતરી કરી. કાસમે છેવટે એક નાના ખાડામાં તેનું બચ્ચું શોધી કાઢ્યું.

ઓફિસની નજીક જ ખેતર માટે પાણી ખેંચી જવા બે-ત્રણ પંપ અને નીક કરેલી જોઈ. પાણી ઝડપથી ઓછું

થઈ જવા માટે એ પણ એટલું જ જવાબદાર હશે. “ઉપરના અધિકારીઓ કોઈ આવતા નથી. નીચેની જગ્યાઓ ખાલી – પુરાયા વગરની રહે છે. એકાદ-બે નીચેનો સ્ટાફ કરી કરીને કેટલું કરે?!” આ સૂર લાગલગાટ વાગતી કેસેટની જેમ સંભળાયા જ કરે.

૨૦૧૦ની પક્ષીગણતરી વખતે જોરદાર વિરોધ થવાને લીધે કિનારે ઊભી કરેલી વસાહત તો વનખાતાએ લેવડાવી લીધી હતી પણ હજી વહીવટના નામે માત્ર કંકાલ રહ્યું છે એમ કહી શકાય. ‘ટુરિઝમ’ના નામે આસપાસના બિલ્ડરો નળસરોવરના વ્યવસ્થાતંત્રમાં કેટલો અને કેવી રીતે ચંચુપાત કરે છે તે જ હવે જોવાનું!

ઉદાસીન માહોલમાં લીલાંછમ પીલુ દષ્ટિને જેટલો આશરો આપતાં હતાં તેટલો જ હજુ નહીં નીકળેલાં વૈયાંને. “નવા ઊભા કરેલા ‘અર્થઘટન કેન્દ્ર’ (Interpretation Centre)ને પીલુથી કેમ નથી સજાવાયું?” એવા પ્રશ્નો તો આટલી મોટી સમસ્યાઓનો સામનો કરતા નળસરોવરમાં નિરુત્તર જ રહે એ સ્વાભાવિક છે.

‘મે’માં આખું સરોવર સુકાઈ જાય ત્યારે વેકરિયાથી રાણાગઢ સરોવરને વીંધીને છકડામાં જવું છે, તેવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હું છૂટો પડ્યો.

ટમી મે ’૯૦ના રોજ મારી બીજી મુલાકાત આકસ્મિક હતી. ઓફિસની બરોબર અડીને અકો જમાવીને બેઠેલાં વેકરિયાના કેટલાક રહીશોને દૂર કરવા તથા પક્ષીઓને એ તરફ આકર્ષી શકાય એવા દ્વિહેતુથી ભૂતકાળમાં દૂરંદેશી વનઅધિકારીઓએ ત્યાં પાણી ભરાય તેવી ક્યારીઓ તથા પક્ષીઓ બેસી શકે તેવા ટીંબા કરાવેલાં. આ પાણી ભરવાની આખી યોજના પર પાણી ફેરવી ત્યાં વસવાટ અને પાર્કિંગની સાનુકૂળતા ઊભી કરી આપવા, નવા અમલદારોએ તે ઉબડાખાબડ પ્લોટને સમતલ કરી નાખવાની પેરવી શરૂ કરી હતી. આ બાબતની ઉપરી અધિકારીઓને જાણ કરતા હાલ પૂરતું તો આ કામ અટક્યું છે. નળસરોવર રક્ષિત વિસ્તાર છે અને તેના સંરક્ષણની સીધી જવાબદારી વનવિભાગની છે.

આ સાલ જાન્યુઆરીમાં નળસરોવર પક્ષી ગણતરી વખતે ભાગીદાર પક્ષી પ્રેમીઓએ નળસરોવરની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે વનવિભાગને એક આવેદન-પત્ર આપ્યું હતું. ત્યાંના કથળેલા તંત્રને ફરી સજાગ કરવા જંગલખાતું ત્વરિત પગલાં લેશે કે નહીં?

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

પંખી પંચાંગ

જુલાઈ : પરસેવાથી રેબઝેબ કરતી ગરમી, કાળાં વાદળાં, મેઘગર્જના અને વીજળીના સબાકા. વરસાદ જોરભેર તૂટી પડે છે અને ગ્રામપ્રદેશમાં ચારે તરફ જાદુઈ પરિવર્તન થઈ જાય છે. નદીનાળાં ધસમસતા જળપ્રવાહો બની જાય છે. ધૂળભરી સૂકી ધરતી ઉપર જાદુ થયો હોય તેમ લીલી ચાદર પથરાઈ જાય છે. પંખીઓ પ્રજનન પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થઈ જાય છે. આ જાદુઈ મહિનામાં ધરતી ઉપર જીવન ઊભરાવા લાગે છે.

ઓગસ્ટ : વરસાદ. તાજી શીતળ હવા. નીચે ઝળૂંબતાં જલભર વાદળો વચ્ચેથી ક્યારેક ક્યારેક પ્રકાશતો સૂરજ. ચંડૂલો મન મૂકીને ગાય છે. ઘોરડ, ખડમોર, તેતર અને જમીન ઉપર માળો કરનારાં અન્ય પંખીઓ ઈંડાં સેવવા લાગે છે. પાણીકાંઠાનાં પંખીઓની પ્રજનન-વસાહતો બનવા લાગે છે. પોતાનાં બચ્ચાંની ભૂખ સંતોષવા માટે ખોરાકની શોધમાં પંખીઓ પડી જાય છે.

લવકુમાર ખાચર

સપ્ટેમ્બર : આકાશમાં વાદળાંઓની રમઝટ ચાલુ. ઘાસ પાકવા આવતાં સીમમાં પીળો રંગ દેખાવા લાગે છે. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ફૂલો ડોકિયાં કરતાં હોય. પતંગિયાં બધે દેખાય. પંખીઓનાં બચ્ચાં પોતાની આસપાસની જમીનમાં પાપા પગલી રૂપી પહેલી ઉડાન કરવા માંડે. શિયાળુ યાયાવરો ધીમે ધીમે આવવા માંડે છે. પથિક યાયાવરો (Passage Migrants) આફ્રિકા જતાં સારી સંખ્યામાં અહીંથી પસાર થાય.

ખડમોર

તસવીર : યોજેન્દ્ર શાહ, સુરેન્દ્રનગર

આપણાં સ્થાનિક પક્ષીઓ જોવા માટે બેસતું ચોમાસું બહુ અનુકૂળ સમય છે. ચોમાસાના પહેલા વરસાદ સાથે જ આ પંખીઓની પ્રજનનવૃત્તિ જાગૃત થાય છે. પરિણામે તે અંગેની વિવિધ પ્રવૃત્તિથી સમય ધમધમતો બની જાય છે, અને પંખીનાં ગાનથી વાતાવરણ ગાજવા લાગે છે. ચોમાસામાં ખડમોર, તેતર અને લાવરીઓને પ્રજનન દરમ્યાન આપણાં વીડોમાં આશરો મળી રહે છે. નૈઋત્યના વરસાદી પવનો સાથે આફ્રિકાથી ચાતક આપણે ત્યાં આવે છે, અને પ્રજનન કરતા સ્થાનિક લેલાંઓના માળામાં ચૂપકીદીથી પોતાનાં ઈંડાં મૂકી તેમની પાસે પોતાનાં બચ્ચાંનો ઉછેર કરાવી લે છે. ભારતના વધારે વરસાદી પ્રદેશમાંથી અહીં ચોમાસા દરમ્યાન પ્રજનન કરવા આવનાર પંખીઓમાં પાણીનાં કાદવિયા જળવિસ્તારોના પંખીનો સમાવેશ થાય છે.

- લવકુમાર ખાચર

VIHANG (Quarterly) July - Sept. 2010
RNI No. GUJGUJ/2007/20874 Dt. 21-8-07
Posted at Ahd. P.S.O. on 5th of Jan., Apr., July, Oct.

સારસ (Sarus Crane), તસવીર : મનોજ ધોળકિયા

ISO 9001 : 2000 Certified

REG OFFICE : "SIHL HOUSE" Opp. Ambawadi Jain Temple,
Nehrunagar Cross Road, Ahmedabad. 380 015.
Ph : +91 79 3002 5325, Fax : +91 79 3002 9029
E-mail: info@sihl.in, Website: www.sihl.in